

KEMAL PAŞAZÂDE'NİN DEKÂYIKU'L-HAKÂYIK'I ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

*İbrahim KAYA**

ÖZET

Dekâyıku'l-Hakâyık Paşazâde'nin edebiyat alanında yazdığı Türkçe eserlerden birisidir. Eser anlam veya imla cihetiyle birbirine yakın, eş anlamlı, zıt anlamlı veya eş sesli kelimelerin kullanım farklılıklarını ve aralarındaki anlam farklarını ele alan bir sözlük çalışmasıdır. Kelimelerin tertibinde herhangi bir düzen takip edilmemiştir. Kelimeler eş anlamlı, zıt anlamlı veya eş sesli oluşlarına göre sınıflandırılmış, bu özellikleri taşıyan iki veya daha fazla kelime madde başı olarak verilmiş, bu kelimeler yapı ve anlam bakımından incelemeye tabi tutulmuş ve hangi anlama geldiği muhtelif şairlerin şiirlerinden örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada Dekâyıku'l-Hakâyık'taki iktibaslar, eleştiriler ve Dekâyıku'l-Hakâyık'a Sûdî tarafından yöneltilen eleştiriler ele alınacak, daha sonra eserden örnek olarak bazı kelimeler hakkında Paşazâde'nin yaptığı açıklamalar gösterildikten sonra eserin metninin neşredildiği iki tezde bulunan okunuş yanlışlarına kısaca temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kemal Paşazâde, Dekâyıku'l-Hakâyık, Sûdî, Eleştiri.

SOME THOUGHTS ABOUT KEMAL PAŞAZADE'S DAQAYIQU'L-HAQAYIQ

ABSTRACT

Deqayıqu'l-Haqayıq is one of the Paşazade's work which is written with Turkish language in the field of literature. This work is a dictionary which display lexical items that are related in terms of meaning or form; synonym, antonym or homophone and it deal with the usage of the words and the difference between them. The arrangement of the words are not alphabetically. The words are arranged according to meaning or form and the one or several words wich have these features are given as entries. These words are examined according to morphology and meaning and these meanings illustrated with the examples of the couplets of various poets. In these article firstly quotaion, critics in the Deqayıqu'l-Haqayıq to various author and the critics of Sûdî to Paşazade will be dealed, finally the explanation about some word which is dealed with Deqâyıqu'l-Haqâyıq will be given, then the mistakes of the masters theses wich published the text of Deqayıqu'l-Haqayıq will be mentioned briefly.

Keywords: Kemal Paşazâde, Dekâyıku'l-Hakâyık, Sûdî, Critics.

* Yrd. Doç. Dr., KSÜ Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: ibrahimkaya53@gmail.com

Giriş

Osmanlı bilim hayatında önemli bir konuma sahip olan Paşazâde (Uzunçarşılı, 1972: 591) tarih, edebiyat, dil, hukuk, kelam, akaid, fıkıh, tefsir, felsefe, mantık gibi birbirinden uzak bir hayli sahalarda eser telif etmiş bir bilim adamıdır. İlmiye sınıfına geç intisap etmesine rağmen eser vermek cihetinde kendinden önceki ve sonraki âlimlere karşı üstünlük kazanmıştır (Parmaksızoğlu, 1993: 563). Arapça, Farsça ve Türkçe 200 civarında eser telif eden böyle bir bilim adamıyla ilgili yapılan çalışmalar onun gerçek fotoğrafının çizilmesi açısından birbirini tamamlayan halkalar konumundadır. Eserlerinin sayısı hakkında değişik kaynaklarda verilen farklı rakamlar bir kısım eserlerinin diğerlerinin içerisinde bir bölüm olmasıyla ilgilidir. Atsız'ın tespit ettiği 209 rakamı (1966: 71–112) kendinden sonra yapılan çalışmalar için referans olarak gösterilse de hem eksik hem de yanıltıcı bilgiler içermektedir (Saraç 1999: 42). Onun gerçek şahsiyetini gösterecek olan fotoğrafta Dekâyıku'l-Hakâyık'ın ihmal edilmemesi gereken bir yeri bulunmaktadır.

Dekâyıku'l-Hakâyık

Kemal Paşazâde eserin giriş kısmında kendisi bu eser hakkında şunları söyler:

“Çün yârî-i Bârî-i bî-çûnla zebân-ı Derî'de ki reyb u 'aybden berîdür ve cinân ehlinün ihtiyar itdükleri fasîh ve sahîh elsinenün biridür, bu risâle-i rengîn-külâle ve şîrîn-makâleyi tertîb kıldum. Eşcâr-ı eş'arda olan ezhâr-ı esrârı izhâr ile ol lisân-ı rûşen-beyânun gülşen-i pür safâsının temaşasına ebnâ-yı zamanı terğîb kıldum. Müteşâbih lügatlerün hakikatlerine müte'allik dakikaları müstemil olduğundan ötürü adını Dekâyıku'l-Hakâyık urdum. Meclis-i safâ-efza-yı Âsaf-rây-ı Hazret-i İbrahim Paşa'ya ki sâhib-dîvân-ı Süleymân-ı zamândur, tuhfe itmege lâyük gördüm.” (DH: 1)¹

Bu kısım şöylece sadeleştirilebilir:

Zatının hakikati bilinemez olan Allah'ın yardımı ile kusur ve ayıplardan uzak olan ve cennettekilerin konuştuğu dillerden biri olan Derî dili ile ilgili şirin sözleri içeren ve rengârenk bir çiçek demeti gibi olan bu risaleyi düzenledim. Ağacın çiçekleri mesabesinde olan şiirdeki sırları göstermekle açık beyanlı bir dil olan Farsça'nın safa ve huzur bağışlayan gül bahçesini temaşa etmek için insanları teşvik ettim. Yazılışları ve anlamları birbirine benzeyen (müteşâbih) kelimelerin gerçek anlamlarıyla ilgili incelikleri gösterdiği için kitabın adını Dekâyıku'l-Hakâyık (Gerçeklerin İncelikleri) diye koydum ve bu eseri zamanın Hz. Süleyman'ı mesabesinde olan padişahımızın Asaf görüşlü sadrazamı İbrahim Paşa'nın huzur artıran meclisine hediye etmeye layık gördüm.

Eserin telif tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber İbrahim Paşa'ya ithaf edildiği dikkate alındığında İbrahim Paşa'nın sadrazamlıkta bulunduğu 1523–1536 yılları arasında eserin telif edildiği düşünülmektedir (DH: XVII).

Eserde 423 Farsça kelime incelenmiştir. Farsça madde başlıklarının yazılmasında herhangi bir düzen takip edilmemiştir. Bu başlıklardan bazıları şöyledir:

Hurd-kûçek-kelân-buzurg-buzurgvâr. (Bu başlıktaki kelimelerin ilk ikisi ile son üçü zıt anlamlı kelimelerdir ve hepsi bir madde başlığı altında ele alınarak aralarındaki farklar ve benzerlikler gösterilmeye çalışılmıştır.)

¹ Bu makalede Dekâyıku'l-Hakâyık'a yapılan atıflarda eserin muhtelif nüshalarının en kapsamlısını metin neşri için esas alan Abdullah Karaca tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'ı isimli çalışmasındaki sayfa numaraları verilecektir. Eserin adı DH kısaltmasıyla gösterilecektir. Diğer kısaltmalar: ŞG: Sûdî, Şerh-i Gülistan. ŞB: Sûdî, Şerh-i Bostan. ŞDH: Sûdî, Şerh-i Divan-ı Hâfiz.

Germ-germâ-serd-sermâ. (Bu dört kelimenen ilk ikisiyle son ikisi zıt anlamlı kelimelerdir.)

Mînâ-şîşe-âbgîne. (Birbirine yakın anlamlı kelimeler.)

Kâlbed-ten-tene-peyker. (Birbirine yakın anlamlı kelimeler)

Diraht, hîzum, hîme, çûb-sûtûn-dâr. (Birbirine yakın anlamlı kelimeler)

Berz-kışt-durûd. (Birbirine yakın anlamlı kelimeler.)

Eski imlada hareke bulunmadığı ke harfi hem g hem de ke harfini karşıladığı için kışt kelimesi ele alınırken diğer okunuş ihtimalleri olan kuşt (öldürdü), geşt (döndü) anlamlarından da bahsedilmektedir.

Gülistân-dil-sitân. (İkisinin aynı madde başlığı olarak ele alınmalarının sebebi gül ve dil kelimelerinin yazılışları birbirine benzeyen fakat anlamları farklı olan aynı eki almasıdır.)

Gûy, gûy. (Yazılışları aynı fakat anlamları farklı olan iki kelime ele alınmaktadır.)

Cây-gâh. (Eski imlada gâh ve kâh aynı şekilde yazıldığı için kâh kelimesinin anlamı da ele alınmaktadır.)

Paşazâde kelimelerin basit veya türemiş olduklarını da ele almakta, kelimelerin ek ve köklerini belirtmektedir. Aynı zamanda modern bir sözlükçü gibi davranarak kelimelerin anlamını beyitlerle birlikte göstermekte ve her kelime için örnek beyit veya beyitler zikretmektedir.

Paşazâde'nin sözlüğü kendinden sonra gelen bir kısım sözlük müellifleri tarafından kaynak olarak kullanılsa da bazı sözlük müellifleri onu eleştirmekten geri kalmamışlardır. Ayrıca Muallim Naci, Halil Edib gibi bazı şahsiyetler de Paşazâde'nin eserinin değerini takdir etmekle beraber içeriğinin bütünüyle doğru olduğu görüşüne katılmazlar (DH: XVIII-XIX).

Dekâyıku'l-Hakâyık ve İktibaslar

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta iktibaslar büyük bir yekûn tutmaktadır. Zaten bir sözlük çalışması olduğu için kelimelerin anlamlandırılması için büyük çapta örnek metinlere ihtiyaç duyulması kaçınılmazdı. Bu iktibaslar manzum ve mensur iktibaslar başlığı altında iki kategoride ele alınabilir.

1. Mensur İktibaslar

Bunları da hadislerden yapılan iktibaslar, diğer eserlerden yapılan iktibaslar olarak ikiye ayırabiliriz

a) Hadislerden Yapılan İktibaslar

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta sadece üç hadis bulunmaktadır. Zaten eserin içeriği bünyesinde fazla hadis barındırmasını gerektirmemektedir. Bunlardan Cennet ehlinin konuştuğu diller arasında Farsça'nın da bulunduğunu gösteren hadis eserde farklı yerlerde üç kere tekrar edilmektedir. Diğer iki hadis metinde sadece bir defa geçmektedir.

Paşazâde Farsça'nın Cennet ehlinin lisanı olduğuna dair zikrettiği hadis sağlam hadis kitaplarında bulunmaz. Eserde bu hadis üç yerde (DH: 7, 9, 95) zikredilmektedir. Bu üç yerde de hadisin iktibas edildiği kaynak herhangi bir eleştiriye tabi tutulmadan hadisin metni nakledilir. Bu hadis için kaynak olarak Hâfizüddîn Nesefî'nin Kâfi isimli kitabı gösterilmektedir.

Hadisin metni şöyledir. "Lisânu ehli'l-cenneti el-'Arabiyyetü ve'l-Fârisiyyetü'd-Deriyetü". Yani Cennet ehlinin konuştukları dil Arapça ve Derî dilidir. Paşazâde buradaki Derî ile Farsça'nın

fasîh olanının kastedildiğini belirtir. Ayrıca Farsça'nın Arapça dışındaki diğer dillere üstünlüğünün ele alındığı kendi telif ettiği risalede bununla ilgili başka bir haberin (hadisin) zikredildiğini de ilave eder ve konunun bu risalede ayrıntılı olarak ele alındığını söyler (DH: 7, 96).

Diğer bir hadisin metni ise şöyledir. “Men ekele rummâneten enâre'llâhu kalbehu erba'ine yevmen.” (DH: 93). (Kim nar yerse Allah onun kalbini kırk gün nurlandırır.) Bu hadis de hadis kitaplarında bulunmaz.²

Diğer bir hadis ise hendek harbi esnasında Hz. Peygamberin ashabına “Yâ ehle handak, inne Câbiren kad sana'a leküm sûrâ.” (DH: 93). (Ey hendek halkı! Haydi kalkın, Cabir sizin için yemek hazırlamış.) Bu hadis “sûr” kelimesinin anlamını belirtmek için zikredilmektedir.

Eserde bu üç hadisin dışında başka bir hadis bulunmamaktadır.

b) Diğer Eserlerden Yapılan İktibaslar

15 yerde bu tarz iktibaslarla karşılaşırız. Bunların 10'u Arapça, 5'i Farsça metinlerden oluşmaktadır. Bu iktibas edilen metinlerde, ele alınan kelimenin hangi anlamı taşıdığına dair açıklamalar bulunmaktadır. Bu iktibasların yapıldığı yerde bazen hem müellif hem de eserin ismi zikredilmekte, bazen sadece müellifin ismi, bazen de sadece eserin ismi zikredilmektedir.

Arapça İktibaslar

Bu iktibasların kimden yapıldığı, hangi kelimeyi ele aldığı ve hangi sayfada geçtiği hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

1. Hâfızuddin Kerderî, Fetâvâ. Sütûr kelimesinin izahı (DH: 9).
2. Hamza bin Hasan. Isfahan kelimesinin izahı (DH: 10).
3. Mevlana Sa'düddin, Keşşâf Haşiyesi. Dihkan kelimesinin izahı (DH: 24).
4. İbn-i Hallikan, Tarih. Semerkand kelimesinin izahı (DH: 24).
5. Fahreddin Razi, Metâlib-i Âliye. Huday kelimesinin izahı (DH: 25).
6. 7. Sahibü'l-Hakâyık. Bâde ve Dervâze kelimelerinin izahı (DH: 30, 96).
8. Hülâsa'l-Fetâvâ. Ber kelimesinin izahı (DH: 40).
9. Hamza Isfahanî, Kitâbü't-Tenbîh. Derî ve Pehlevî kelimesinin izahı (DH: 100).
10. İbn-i Sînâ, İşarat. -est ve hest kelimelerinin izahı (DH: 107).

Ayrıca Ebû Mansûr Se'âlibî'nin Letâyifü'l-Ma'ârif adlı kitabından “mihman” kelimesinin hangi anlama geldiğini tespit için Arapça iki beyit iktibas edilmektedir (DH: 106). Bu kısım manzum iktibaslar başlığı altında ele alınacaktır.

Farsça İktibaslar

Bu iktibasların kimden yapıldığı, hangi kelimeyi ele aldığı ve hangi sayfada geçtiği hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

1. Mukaddimetü'l-Edeb, Zemahşerî. Semend kelimesinin izahı (DH: 11).
2. Tâcü'l-Me'âsir. Bilârek kelimesinin izahı (DH: 43).

² Hadisin hadis kitaplarında bulunup bulunmadığını tespit için bütün hadis kitaplarında hadisin metnini arama imkânı veren <http://www.muhammadith.org> isimli site kullanılmıştır.

3. Vassâf. Dûrbâş kelimesinin izahı (DH: 45).
4. Ebû Mansûr Tûsî. Keyân kelimesinin izahı (DH: 57).
5. Ebu Mansur Esedî. Sürûş kelimesinin izahı (DH: 106).

Herhangi bir iktibas metni olmamakla birlikte iki yerde ele alınan konu için “Sihâh-ı Cevherî’de mastûrdur, Cevherî, Sihâh’ta beyan itmişdir.” (DH: 8, 57) ifadeleri bulunmaktadır. Yine “Hikmetü’l-İşrâk şerhinde Allâme-i Şirazî böyle söylemiştir.” diyerek (DH: 55) Türkçe açıklamalarda bulunmaktadır. Aşağıda eleştiriler başlığı altında ele alınacağı üzere eleştiri maksadı olmaksızın Bahrü’l-Garâyib’ten 1, Mi’yâr-ı Cemâlî’den 11 yerde nakilde bulunmaktadır. Ayrıca kelimelerin anlamı hakkında açıklama içermeyen üç iktibas daha bulunmaktadır. Bunlar Sa’dî-i Şirâzî’in Gülîstan adlı eserinden *zebân*, *bâmdâd* ve *kâm* kelimelerinin hangi anlamda kullanıldığına örnek olmak üzere zikredilen üç cümledir (DH: 9, 112, 124). Bu üç cümlenin ikisinde müellifin adı söylenmekte, birinde ise söylenmemektedir.

2. Manzum İktibaslar

Bunların Türkçe Şiirler ve Farsça Şiirler olarak iki başlık altında ele alınması mümkündür.

a) Türkçe Şiirler

Dekâyıku'l-Hakâyık'ın Türkçe şiirler açısından da zengin bir malzeme oluşturduğu söylenebilir. Buradaki şiirler ele alınan kelimelerin anlamları için kanıt olarak zikredilmektedir. Bu şiirlerden sadece 1 beyit ve 1 mısra, burada geçen kelimeler yanlış kullanıldığı için eleştiri maksadıyla zikredilmiştir. Paşazâde eleştiriye tabi olan beytin Şeyhî’ye, mısranın ise Nizâmî’ye ait olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bir yerde Şeyhî’nin beyti ele alınan kelimenin anlamını tespit için kanıt olarak zikredilmiş ve müellifi belirtilmiştir. Diğer şiirlerin hiç birinin müellifi belirtilmemiştir. Bir beyitte geçen Avnî mahlasından anlaşıldığına göre bu şiir Fatih Sultan Mehmed’e aittir.

'Aceb mi oldise 'Avnî cihân sultânları hânı

Ki düşdi üstine sâye senün zülfün hümâsından³ (DH: 119).

Böylece eserde toplam 73 beyit ve 1 mısra iktibas edilmiş olmaktadır. Bu şiirlerden sadece bir beyit eserde iki defa zikredilmektedir. Türkçe şiirler arasında geçen iki şiirin nazım şekli olarak rûbai söylenmektedir. Bu iki şiirin rûbai olmadıkları açıktır. Bunlar ya Paşazâde’nin veya müstensihlerin dikkatsizliği sonucu konulmuş olmalıdır. Bu şiirler şunlardır:

Muhammed kim garaz oldur cihandan

Vücudi cevher u ' âlem arazdur

Bu mevcûdâtдан maksûd-ı Bârî

O'dur bi'z-zât bâkî bi'l-'arazdur (DH: 1).

Mefâilün Mefâilün Feülün

**

Gevher-i kân-ı kün fe-kân sözdür

Bu kelâmı işid kalan sözdür

³ Avnî Divanı’nda bu beyit şu şekilde geçmektedir:

N’ola oldı ise 'Avnî cihân sultânları hânı

Ki düşdi üstine sâye senün destün hümâsından (Doğan, 2007: 210).

Bahr-ı kudretde Âdemi anda

Sadef olmuşdurur gönül sözdür (DH: 2).

Feilâtün Mefâilün Feilün

Bilindiği gibi rübailer aruzun özel kalıplarıyla yazılan şiirlerdir. Bu kalıplar ya *mefûlü* veya *mefûlün* ile başlamaktadır. Dolayısıyla yukardaki şiirlere rübai denilmesi mümkün değildir.

b) Arapça Şiirler

Dekâyıku'l-Hakâyık Farsça kelimelerin anlamlarını açıkladığı için içinde Arapça şiirlerin çok az bulunması gayet tabiidir. Nitekim eserde üç yerde (DH: 2, 97, 106) toplam dört beyit bulunmaktadır. Bunlardan iki beyit Ebû Mansûr Se'âlibî'nin Letâyifü'l-Ma'ârif adlı kitabından "mihman" kelimesinin hangi anlama geldiğini tespit için iktibas edilmiştir. Ayrıca nazım şekli sehven rübai olarak söylenen bir şiirin ilk beytinin ikinci mısraı (DH: 91) ve Farsça bir beytin ikinci mısraı (DH: 120) Arapça'dır.

c) Farsça Şiirler

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta Farsça toplam 939 beyit, 13 rübai ve 6 mısra bulunmaktadır. Bunları da müellifi söylenen ve söylenmeyen şiirler olarak iki kısma ayırmak mümkündür.

I. Müellifi Söylenen Şiirler

Paşazâde eserde sadece 90 beyit ve 5 rübai ve 1 mısranın müellifini söylemektedir. Müellifi belirtilen rübailerin tamamı Hayyâm'a aittir. Yine müellifi belirtilen 1 mısra ise Sa'dî'ye aittir. Aşağıda hangi şairden ne kadar şiir iktibas edildiği ile ilgili bilgiler Dekâyıku'l-Hakâyık'ta geçtiği şekilde verilecektir. Parantez içerisindeki rakam adı geçen şairden kaç beyit iktibas edildiğini göstermektedir. Bu şiirlerin çok az bir kısmı eserde birden fazla tekrar edilmektedir.

Firdevsî (32), Sa'dî (10), Hüsrev (7), Mevlânâ (6), Hâfız (5), Hayyâm (5 rübai), Kemâl-i Isfahanî (4), Câmî (4), Unsurî (4), Enverî (3), Ebû Şekûr Belhî (3), Hâkânî (2), Rûdeğî (2), Şerefüddin Yezdî (2), Senâyî (1), Muhammed Assâr (1), Esedî (1), Fettâhî (1), Ferruhî (1), Kemâl Hocendî (1).

II. Müellifi Söylenmeyen Şiirler

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta müellifi söylenmeyen Farsça 607 beyit, 8 rübai ve 5 mısra bulunmaktadır. Bu şiirlerin içinden çok az bazı beyitler eserde birkaç yerde tekrar edilmektedir. Yine müellifi belirtilmeyen şiirlerin çok az bir kısmı da Paşazâde'nin eleştirmek veya kanıt getirmek amacıyla Bahrü'l-Garâyib ve Mi'yâr-ı Cemâlî'den iktibas ettiği şiirlerdir. Bu şiirlerin müellifinin adı geçen eserlerde belirtilip belirtilmediği hususunda bilgiye sahip değiliz.

Dijital Verilerin Taranmasıyla Elde Edilen Bilgiler

Bilindiği gibi Fars Edebiyatının temel klasiklerinden birçoğu dijital ortamda araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Firdevsî'nin Şehname'si, Hâfız'ın Divan'ı, Hayyâm'ın Rübailer, Sa'dî'nin Bostan ve Gülistan'ı, Mevlana'nın Mesnevî'si, Rübailer, Divanı gibi birçok eserlerde herhangi bir beytin bulunup bulunmadığını öğrenmek mümkün olmaktadır. Yukarda adı geçen eserlerin taranması sonucu Dekâyıku'l-Hakâyık'ta bulunan şiirlerin hangilerinin kime ait olduğu hususunda elde edilebilecek bilgiler hem ziyadeleşmekte, hem de metnin doğru okunup okunmadığı hususundaki tereddütler kısmen giderilebilmektedir. Dijital ortama aktarılmayan eserlerde bulunan şiirler ise arama motorlarında yazıldığında değişik sitelerde karşımıza çıkabilmektedir. Bütün bu imkânları kullandığımızda muhtelif şairlere ait elde ettiğimiz veriler şu şekildedir:

1. Şehname'den İktibaslar

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta Şehname'de geçen ve Firdevsî'ye ait olan 97 beyit bulunmaktadır. Paşazâde tarafından Firdevsî'ye ait olduğu söylenen 32 beyitten 6'sı ise Şehname'de bulunmamaktadır. Dolayısıyla Paşazâde tarafından müellifi Firdevsî olarak belirtilen ve Şehname'de bulunan beyit sayısı 26 olmaktadır. Bunlardan 4 beyit 2 defa, 1 beyit ise 4 defa tekrarlanmaktadır. Metinde ele alınan kelimenin anlamı için örnek olarak büyük çoğunlukla sadece bir beyit zikredilmektedir. Çok nadir durumlarda iki beyit peş peşe verilmektedir. Metinde dört kere zikredilen bir beytin iki yerde Firdevsî'ye ait olduğunu söylenmiş, iki yerde ise beytin kime ait olduğu belirtilmemiştir. Paşazâde'nin müellifini belirtmediği hâlde Şehname'de mevcut olan beyit sayısı ise 65'tir. Böylece müellifini belirtmediği beyit adedi belirttiklerinin iki katından fazla olmaktadır.

2. Sa'dî'den Yapılan İktibaslar

Aşağıdaki veriler Sûdî'nin Şerh-i Bostan ve Şerh-i Gülistan adlı eserleri taranarak elde edilmiştir.

a) Bostandan Yapılan İktibaslar

Sûdî'nin şerhe esas aldığı Bostan'dan iktibas edilen beyit sayısı 6'dır. Bunların hiçbirinin müellifi eserde belirtilmemiştir. Bunlardan 1 tanesinin ikinci mısraı Sûdî'de birinci mısra olarak bulunmaktadır. Dekâyıku'l-Hakâyıkta geçen birinci mısra ise Sûdî'nin şerhe esas aldığı Bostan'da bulunmamaktadır. Bostan'ın sonunda münacat kısmında geçen bu beyit Dekâyıku'l-Hakâyık'ta şu şekilde geçmektedir:

Kes-i bî-kesânî vu men bî kesem

Gerem dest gîrî be-câyî resem (DH: 91).

(Yarab! Sen kimsesizlerin kimsesisin ben ise kimsesizim. Şayet elimden tutarsan bir mertebeye ulaşabilirim.)

Sûdî'nin şerhe esas aldığı Bostan'da ise bu beyit şu şekildedir.

Gerem dest gîrî be-câyî resem

Vu ger bi-fgenî ber-ne-gîred kesem (ŞB: 2/411).

(Yarab! Şayet sen elimden tutarsan bir mertebeye ulaşabilirim. Şayet sen elimi bırakırsan senden başka elimden tutacak kimse yoktur.)

b) Gülistan'dan Yapılan İktibaslar

Gülistan'dan iktibas edilen beyit sayısı 96'dır. Bunlardan sadece 10 tanesinin Sa'dî'ye ait olduğu belirtilmiş, 86 beytin müellifi ise belirtilmemiştir. İktibas edilen 1 mısranın müellifi ise belirtilmiştir. Bu beyitlerin 37'si metin için birden fazla tekrarlanmakta, 59 beyit ise sadece 1 kere zikredilmektedir. Tekrar edilen beyitlerden 1 beyit 4 defa, 1 beyit 3 defa, 15 beyit ise 2 defa tekrar edilmektedir.

3. Hâfız Divanı'ndan İktibaslar

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta Hâfız-ı Şirazi'ye ait 63 beyit bulunmaktadır. Bunlardan 6'sının Hâfız'a ait olduğu söylenmiş, 57 tanesinin ise söylenmemiştir.

Beyitlerin Hâfız'a ait olup olmadığı Sûdî'nin Şerh-i Divan-ı Hâfız isimli eseri taranarak ortaya çıkarılmıştır.

4. Mevlana'dan Yapılan İktibaslar

Mevlana'nın Mesnevi'sinden 13 adet beyit iktibas edilmiş, bunların 6 tanesinin Mevlana'ya ait olduğu zikredilmiş 7 beytin ise müellifi belirtilmemiştir.

5. Hayyâm'dan Yapılan İktibaslar

Hayyâm'dan 8 rübai iktibas edilmiş, bunların beşinin Hayyâm'a ait olduğu belirtilmiş, üçünün müellifi ise belirtilmemiştir.

6. Diğer Şairlerden Yapılan İktibaslar

Aşağıdaki şairlerden iktibas edilen şiirler, bu şairlerin eserleri dijital ortamda bulunmadığı için arama motorları kullanılarak tespit edilmeye çalışılmış ve bu tarama sonucu aşağıdaki veriler elde edilmiştir. Bu veriler kesinlik arz etmemekle birlikte bunları nakletmekte bir beis görmüyoruz Dekâyık'ı-Hakâyık'ta adı zikredilmeyen şairlerden iktibas edilen şiirler ve beyit sayısı şöyledir: Nizamî (1), Şebüsterî (2), Emir Mu'izzî (2), Kemal Hocendî (1), Şems (2), İsmet (1). Bir kısım şiirlerinde müellifin adı zikredildiği hâlde diğer bir kısmında adı söylenmeyen şairlerle ilgili bilgiler şu şekildedir. Parantez içindeki birinci rakam Paşazâde'nin müellifini belirttiği beyit sayısını, ikinci rakam ise müellifini belirtmediği beyit sayısını göstermektedir. Emir Hüsrev Dehlevî (7-2), Hakânî (2-1), Enverî (3-1 rübai), Rûdegî (2-2), Ebû Şekûr Belhî (3-1), Câmî (4-2).

Böylece Paşazâde tarafından müellifi belirtilen 90 beyit ve 5 rübaiye ek olarak 234 beyit ve 8 rübainin daha müellifi bilinmiş olmaktadır. Bununun sonucu olarak eserde geçen Farsça şiirlerin onda birinden daha az bir kısmının müellifi bilinirken bu oran üçte bire kadar çıkmış olmaktadır.

Farsça Şiirlerde Nazım Şekli Hataları

Farsça şiirlerden nazım şekli rübai olduğu söylenen üç şiir sehven rübai diye adlandırılmıştır. Bunlar ya müellifin veya müstensihin dikkatsizliği sonucu yazılmış olmalıdır. Bu üç şiir şunlardır:

Şudem bâ-mûr hatteş germ u gofem
Çi-râ pey ber-meh u ber-hur nihâdî
Süleymân nîst mûrâ Yûsuf'est û
Çi-râ ber-hâtem-i û ser nihâdî (DH: 7).

Mefâîlün Mefâîlün Feûlün

**

Hemî-âyed ez-Hak nidâ muttasıl
Tecevve' terânî tecerred tesıl
Zenem âteş-i 'ışk der-kâ'inât
Neyem men zi-âb u neyem men zi-gil (DH: 91).

Feûlün Feûlün Feûlün Feûl

**

Mâ bâde mî-horîm be-şâdî vu hasm-ı mâ

Turkish Studies

Cuz ğam be-zîr-i tâk-ı mukarnes ne-mî-hored

Ez-kıssa-i Sikender u âb-ı hayât-ı Hızr

Ma'lûm şud ki rûzî-i kes kes ne-mî-hored (DH: 113).

Mefûlü Fâilâtü Mefâflü Fâilün

Rübailer aruzun ahrem veya ahreb kalıplarıyla yazılan şiirlerdir. Bunun dışındaki şiirlere rübai denilemez. Dolayısıyla yukarda vezinleri gösterilen şiirlerin nazım şeklinin rübai olarak gösterilmesi doğru değildir.

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta Bulunan Eleştiriler

Eserde ağırlıklı olarak Bahrül-Garayib ve Mi'yâr-ı Cemâlî eleştirilmekle birlikte yeri geldikçe Paşazâde muhtelif şahsiyetleri de eleştiriye tabi tutmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bahrü'l-Garâyib'e Eleştiriler

Fatih ve II. Bayezid devri âlimlerinden Lutfullah Halîmî'nin hazırladığı manzum Farsça-Türkçe sözlük olan Bahrü'l-Garâyib aynı zamanda Lügat-ı Halîmî adıyla da tanınır. Halîmî, Fatih Sultan Mehmed devrinde önce Farsça'dan Türkçe'ye örneksiz bir sözlük hazırlamış ve eseri padişaha sunmuştur. Daha sonra bu sözlüğü Bahrü'l-Garâyib adıyla manzum olarak düzenlemiştir. Sözlükte geçen bazı Farsça kelimeleri pek çok şairden seçtiği Farsça mısra, beyit ve güzel sözlerle örneklendirmiştir. Manzum olarak kısaca temas etmiş olduğu edebî bilgileri daha sonra şerhederek daha kapsamlı bir hâle getirdiği Bahrü'l-Garâyib'i iki defter hâlinde yeniden tertip etmiş ve bu tertibe "Nisârü'l-mülk" tamlamasıyla hicrî 872 yılını tarih düşürmüştür. Eser bazı kaynaklarda bu adla da zikredilmektedir. Halîmî bu şerhi Sultan II. Bayezid'e sunmuştur (Erkan, 1991: 513-514).

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta 57 yerde eserin adı Bahrü'l-Garâyib olarak zikredilir. Sadece üç yerde müelifin adı Halîmî olarak gösterilir. Bahrü'l-Garâyib'ten yapılan iktibaslar bütünüyle eleştiri özelliği taşımaktadır. Bu eleştirilerin bir kısmında kelimeye verdiği anlamın yanlış olduğunu belirtir. Bir kısmında Halîmî'nin kelimenin kullanıldığı anlamı kanıtlamak için şahit olarak getirdiği beyitten çıkardığı anlamın yanlış olduğunu ileri sürer. Bir kısmında müteradif iki kelimenin aynı anlama geldiğini söylediği için eleştiriye tabi tutar. Bu kelimeler aynı anlamda görünse bile birbirinden farklı kullanımları vardır. Meselâ "bih" ile "nik" kelimesi gibi. Bir kısmında kelimelerin anlamı arasındaki farkı bilmediği için "galat etmiştir" tabirini kullanır. "Hudây" kelimesinin iki anlamını fark etmediği için eleştirdiği ve vacib manasına gelen "hudây" kelimesinin izahı için Fahreddin-i Râzî'den iktibas ettiği kısımdan sonra Halîmî'nin galat ettiğini söylese de "Vallâhu a'lem" (En doğrusunu Allah bilir.) (DH: 25) diyerek bu hususta ihtiyatlı yaklaşımını belirtir.

Bir yerde "teh" kelimesine "iz" manasını veren ve şahit olarak Fettahî'nin beytini delil getiren Halîmî'nin görüşünü nakleder, herhangi bir eleştiriye bulunmaz (DH: 87).

2. Şems-i Fahrî'nin Mi'yâr-ı Cemâlî adlı eserine Eleştiriler

XIV. yüzyıl Fars edebiyatının edip ve şairlerinden Şems-i Fahrî adıyla bilinen Şemseddin b. Fahreddîn-i Isfahânî önce aruz ve kafiye ilmini içeren ve iki bölümden oluşan bir eser telif eder ve bu eseri Atabek Nusretüddin Ahmed'e takdim ettiği için adını Mi'yâr-ı Nusretî olarak koyar. Daha sonraları bu esere bedî (edebî sanatlar) ve lügat kısmını ekleyerek eseri dört bölüm hâline getirerek Cemaleddin Ebu İshak İncü'ya takdim eder ve bu eseri *Mi'yâr-ı Cemâlî vü Miftâh-ı Ebu İshakî* olarak isimlendirir. Eserin dördüncü bölümünün sonunda telif tarihi olarak 745/1344 tarihi

verilmektedir. Şems-i Fahrî bu eseri telif ederken büyük çapta Şems-i Kays-ı Razî'nin Kitabü'l-Mu'cem fî Me'âyir-i Eş'ârî'l-Acem adlı eseri ile Reşidüddin Vatvat'ın Hadâikü's-Sihr fî Dekâiki'-Şi'r adlı eserlerini kaynak olarak kullanmıştır.⁴

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta bu eserin adı 12 yerde Mi'yâr-ı Cemâlî olarak geçer. Bu yerlerin ikisinde aynı zamanda müellifin adı da zikredilmektedir. 8 yerde ise eserin adı zikredilmez, sadece müellifin adı Şems-i Fahrî olarak zikredilir. Paşazâde'nin bu esere atıfta bulunduğu kısım eserin dördüncü bölümünü teşkil eden sözlük kısmıdır. Dekâyıku'l-Hakâyık'ta toplam 20 yerde eserin ve müellifin adı zikredilmekte bunların 9'unda iktibas edilen görüşler eleştirilmekte, 11'inde ise eleştiri maksadı olmaksızın eserdeki görüşler iktibas edilmektedir. Eleştiriler arasında bir yerde Bahrü'l-Garâyib müellifinin Mi'yâr-ı Cemâlî müellifinin sözüne uyup "târ" ile "târîk" kelimesinin aynı anlama geldiğini söylemekle hata ettiği (DH: 39) zikredilmektedir.

3. İsimsiz Eleştiri

Kemal Paşazade, bir yerde isim vermeden bir müellifi fahiş bir hata yapmakla eleştirerek şöyle der:

Lisân isti'âre tarîkiyle lügat ma'nâsına da isti'mâl olunur, âlet-i tekellüm olduğundan ötürü. Gülistân'ında Sa'dî "Bî-çâre der-ân hâlet-i nevmîdî be-zebânî ki dâşt melik-râ düşünâm dâden girift."(Zavallı o ümitsiz hâlde iken sahip olduğu diliyle hükümdara sövmeye başladı.) didüğü kelâmda vâki' olan zebandan murâd lügat ma'nâsıdır, 'uzv-i mahsûs irâde olunmuş degüldür. Kelâm-ı mezkûrun şerhinde: "Ey bi-lisânin kâne fî fihi" (yani ağzında olan dili ile) diyen kimesne hatâ-yı fâhiş itmişdür. Zira ol takdîrce ' ibâret-i "be-zebânî ki dâşt" (sahip olduğu dil ile ibaresi) lağv olduğun bilmemişdür (DH: 9).

4. Ebû Mansur Esedî'yi Eleştiri

Bir yerde "jyân" kelimesinin "hışm-âlûd" olarak adlandırmasına itirazda bulunur. Bir yerde "surûş" kelimesinin "Cebrail" anlamına geldiğini naklettiği Farsça ibareyi aynıyla zikreder. Bir yerde "kâf"la "şikâf" kelimesinin ayrı anlamda kullanıldığını fark etmediği için eleştirilir. Böylece üç yerde kendisinden bahsedilir. İki yerde görüşleri eleştirilir, bir yerde ise eleştiri olmaksızın görüşü nakledilir (DH: 99, 106, 122).

5. Şeyhî'yi Eleştiri

"Kend" ile "dih" kelimesi arasındaki anlam farkını bilmediği onun bir beytinden yola çıkılarak eleştiriye tabi tutulmaktadır. Bu beyit şudur:

Melik sordı didiler kondı kende

İrürdi yohsulun ivin gezende (DH: 24).

Paşazâde'ye göre beyitteki kend kelimesi yanlış kullanılmış olmaktadır.

6. Nizâmî'yi Eleştiri

Rûstâyâ şehir içi zindân gelür andan kaçır (DH: 24)

Yukardaki mısradaki rûstâyî (köylü) yerine rûstâ (köy) kelimesini kullandığı için adı geçen şair eleştirilmektedir.

⁴Mi'yâr-ı Cemâlî: www.ensani.ir/fa/content/156038/default.aspx

7. Seyyid Şerif Cürcanî'yi Eleştiri

İki yerde (DH: 64, 108) Seyyid Şerif Cürcanî eleştirilmektedir. Bunlardan birisinde müellifi Hâşîye-i Metâli' isimli eserinde “nâ-dân” kelimesini “dânâ”nın zıt anlamlısı (=mukabili) olarak kabul ettiği için eleştirmektedir. Paşazâde ise “dânâ” kelimesinin zıt anlamlısının “dûn” olduğunu söyleyerek aşağıdaki Farsça ve Türkçe beyitleri örnek olarak gösterir:

Heme dânenđ ger dâna vu ger dūn

Kemer-beste bedīn kâr'est gerdūn

(İster dâna (bilgin) ister dūn (bayağı, aşağılık kimse) olsun herkes feleğin bu iş için kemer bağladığını/kolları sıvadığını bilirler.)

Bu iş dânaları kılur ciger-hūn

Kıyâs it kanda kaldı degme bir dūn

(Düşün hele, her bir dūn (alçak, aşağı kimse) şöyle dursun bu iş bilginlerin bile yüreklerini dağlar, kanatır.)

Paşazâde “dânâ” kelimesinin zıt anlamlısı olarak “evbâş” kelimesinin de kullanıldığını söyleyerek şu beyti örnek getirmektedir:

Tu hem dâni ki ez-dâna vu evbâş

Ne-dâned nakş-râ kes bih zi-nakkâş

(Sen de biliyorsun ki ister bilgin ister evbâş (derinti, aşağı tabaka) olsun kimse nakşı nakkâştan daha iyi bilemez.)

Bizce bu eleştiri bütünüyle gerçeği yansıtmaz. Çünkü kelimeler her yerde aynı anlamda kullanılmazlar. Kelimelerin anlamını belirleyen kıstaslardan birisi de buldukları metin içerisindeki konumlarıdır. Dolayısıyla başka beyitlerde “dânâ” kelimesinin zıt anlamlısı olarak “nâ-dân” da zikredilebilir. Örnek olarak Bostan ve Gülistan'da hem mensur hem de manzum kısımlarda geçen 10'a yakın örneklerden birkaç tanesini zikrederim.

Calinos eblehî-râ dîd ki dest der-girîbân-ı dânişmendî zed u bî-hurmetî kerde. Eger în dâna bûdî kâr-ı û be-ân nâ-dân bedīn câygeh ne-resîdî (ŞG: 330).

(Calinos bir bilginin yakasına yapışan ve ona saygısızlıkta bulunan bir ebleh/aptal kimse görünce şöyle der: Şayet bu kişi bilgin (dânâ) birisi olsaydı bir cahille (nâ-dân) için bu seviyeye gelmesine izin vermezdi.)

Her ki bâ-dânâter ez-hod bahs koned tâ bi-dânenđ ki dâna'st, bi-dânenđ ki nâ-dân'est (ŞG: 473).

(Kim kendisinden daha bilgin birisiyle kendisinin bilgin (dânâ) olduğunu göstermek için tartışmaya girerse insanlar onun cahil (nâdân) olduğuna hükmederler.)

Dâna çun tabla-i 'attâr'est hâmûş u huner-numây u nâ-dân çun tabl-i gâzî'st bulend-âvâz u miyân-tehî (ŞG: 481).

(Bilgin kimse koku satan bir tablacının tablası gibi sessiz fakat hüner göstericidir. Cahil (nâdân) ise davul gibidir. İçi boş fakat sesi gür.)

Ne dâna be-sa'y ez-ecel cân bi-burd

Ne nâ-dân be-nâ-sâz horden bi-murd (ŞB: 2/136).

(Ne bilgin birisi çalışmayla canını ecelden kurtarabilir, ne de cahil birisi uygunsuz şeyleri yemekle ölür.)

Eger rûzî be-dâniş der-fuzûdî

Zi-nâ-dân teng-rûzîter ne-bûdî

Be-nâ-dânân çunân ruzî resâned

Ki sad dâna derân hayrân bi-mâned (ŞG: 183).

(Şayet rızık bilgiyle artmış olsaydı cahilden daha geçim sıkıntısı çeken kimse olmazdı. Hâlbuki cahillere o kadar rızık ulaşıyor ki yüzlerce bilgin kendilerinin darlıkta onların ise bollukta yaşamalarına hayrette kalıyor.)

Cürcanî'ye yöneltilen ikinci eleştiri “hestî, bûden, şuden” madde başlığı altında geçer. Paşazâde bu başlık altında geniş geniş açıklamalarda bulunduktan sonra Cürcanî'yi Şerh-i Tecrîd kitabına yazdığı haşiyelerde vücûd kelimesine “bûd” anlamı verdiği için, “hestî” kelimesine de “bûdenî” anlamı verdiği için eleştirir (DH: 108). Bunlar gramatikal açıklamalar olduklarından ayrıntıya girilmeyecektir.

8. Celaleddin Devanî ve Mîr Sadreddîn'i Eleştiri

Bu iki şahsiyet “-est” ve “hest” ekleri hakkında yaptıkları açıklamalardan dolayı eleştirilmektedir. (DH: 107–108). Bu kısım da Farsça grameriyle ilgili bir husus olduğu için bu kadarla yetinmek istiyoruz.

9. Ömer Hayyâm'ı Eleştiri

Paşazâde Ömer Hayyâm'dan iktibas ettiği bir rübaiden yola çıkarak onun tenasüh mezhebine inanan cahillerden olduğunu (DH: 8) söyler. Bu rübai ve tercümesi şu şekildedir:

Ne câme-i 'ömr-i köhne nû hâhed şud

Ne kâr-ı kesî be-kâm-ı û hâhed şud

Menzil be-kenâr-ı âb gîr leb-i cûy

K'în kûze çu bi-şkest sebû hâhed şud

(Ne eski ömür elbisesi yeni olacak, ne de insanın başına gelen işler kendi muradına göre vuku bulacaktır. O hâlde kendini bir suyun ve ırmağın kenarına at. Çünkü bu su testisi kırılınca şarap testisi olacaktır.)

Su testisinin kırılınca yeniden başka bir şarap testisi olması ile insan vücudunun ölüp dağılmasıyla başka bir şekilde tekrar hayata kavuşması anlamı düşünüldüğü için Paşazâde bununla tenasüh (yeniden bedenlenme, reankarnasyon) arasında bir ilgi olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Paşazâde'nin birinci mısradaki “nû” kelimesinin aslının “nev” olduğunu kafiye gereği olarak bu şekilde okunması gerektiğini söylediğini de belirtelim.

Sûdî'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'a Karşı Eleştirileri

Sûdî, Paşazâde'den sonra yaşamış ve şerh vadisinde eserler telif etmiş bir şarihtir. O eserlerinde zaman zaman Dekâyıku'l-Hakâyık'a atıfta bulunarak oradaki bazı görüşleri eleştiriye tabi tutmaktadır. Bu tarz eleştiriler Sûdî'nin Şerh-i Divan-ı Hâfız ve Şerh-i Gülistan isimli

eserlerinde bulunmaktadır. Bu eleştirilerin bir kısmında Paşazâde'nin ve eserinin ismi geçerse de bir kısmında isim verilmeden eleştiri yapılır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Zâr ve Zârî Kelimeleriyle İlgili Eleştiriler

Sûdî Gülistan şerhinde aşağıdaki beytin şerhinde bu konuya temas eder ve bu hususta bazı görüşler ileri sürer. Gülistan'da geçen beyit şöyledir:

Ger merâ zâr be-kuşten dehed ân yâr-ı 'azîz

Tâ ne-gûyî ki derân dem ğam-ı cânem bâşed

Şayet o aziz/değerli sevgili yani cananım beni zâr ve zelîl olarak öldürmek için ferman verirse, yani beni zillet ve hakaretle öldürmek için emir verirse sakın o zaman bende can kaygısı ve tasası olduğunu söyleme. Çünkü ben sevgiliden gelen böyle bir emirden dolayı asla ölümden çekinmem ve korkmam.

Beyti bu şekilde anlamlandıran Sûdî “zâr” kelimesi için de bazı açıklamalarda bulunarak şunları söyler: “Zâr” isimdir, “zelîl ve hakîr” anlamına gelir. Bundan dolayı açıklayıcı atıf grubu (atf-ı tefsîrî) olarak “zâr u zelîl” veya “hakîr u zâr” denilir. O hâlde “zâr” inleyici manasına gelir diyenler “zâr” ile “zârî” kelimesinin farkını anlayamayanlardır. Meselâ Dekâyıku'l-Hakâyık müellifi “merğzâr” ile “mürğ-i zâr”ın farklarını açıklamak için yaptığı açıklamalarda ikisinin de gerçek anlamını doğru olarak belirtememiştir. Fakat bu yanlış başkasının görüşünü taklit edip ona uyanlar (mukallid) değil de ancak gerçeği bulmak için araştırma yapanlar (mütetebbi' olan) anlayabilir (ŞG: 214–215). Burada Sûdî isim vererek Paşazâde'yi eleştirmektedir.

Benzer açıklamaları Şerh-i Divan-ı Hâfız'da aşağıdaki beytin şerhinde de görürüz.

Bi-nâl bülbül eger bâ-menet ser-i yârî'st

Ki mâ du 'âşık-ı zârîm u kâr-ı mâ zârî'st

(Ey bülbül! Şayet sevda hususunda bana karşı sende bir arzu varsa haydi inlemeye başla. Çünkü biz ikimiz zâr ve zelîl iki âşığız ve işimiz inlemektir.)⁵

Sûdî bu beytin şerhinde “zârî” kelimesi hakkında şunları söyler: “Zârîden” inlemektir, “zârî” inilti anlamında kullanılır. “Zâr” ile “zârî” arasındaki farkı Farsça bilme hususunda iddialı olan çok kimseler bilmezler. Hatta “mürğ-i zâr” ile “merğ-zâr” arasındaki farkı açıklamak için görüş beyan ettikleri yerde hataya düşmüşlerdir (ŞDH: 1/162).

Burada her ne kadar isim zikredilmese de Şerh-i Divan-ı Hâfız'ı basanlar derkenarda “Redd-i Dekâyıku'l-Hakâyık” notunu düşmüşlerdir.

Sûdî'nin bu eleştirilerinin daha iyi anlaşılması için Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'taki görüşlerini nakletmek gerekmektedir. Dekâyıku'l-Hakâyık'ta Paşazâde'nin madde başlığı olarak verdiği yazılışları aynı iki kelime müellife göre (mürğ-zâr, mürğ-i zâr) şeklinde okunmalıdır. Paşazâde'nin bu başlık altında iktibas ettiği beyit ve yaptığı açıklamalar şöyledir:

“Var durur her bir köşede bin mürğ-zar

Kûy-ı yâre benzemez bir mürğ-i zâr

⁵ Gölpınarlı'nın beyte verdiği “Ey bülbül, benimle yoldaş olmak niyetindeysen, bana dost olmak hevesini güdüyorsan ağla, inle. İkimiz de âşıkız, işimiz ağlayıp inleme.” (Gölpınarlı, 1989: 30) anlamından anlaşılacağı üzere o “âşık-ı zâr”a “âşık” anlamı vermiş olmaktadır.

Bu iki lafız (mürğ-zâr, mürğ-i zâr) mürekkeb, dahi müştereklerdür kelime-i zâr'da. Amma ma'nâsında iştirâkları yokdur. Mürğ-zâr-ı evvelden cüz olan zâr ism-i câmiddür, ya'nî lafz-ı âherden iştikâkı yokdur. Lisân-ı Fârisîde zâr şol ma'nâdan 'ibâretdür ki andan Türkî dilde gâh âhir-ı kelimeye -lik ilhâk itmekle ta'bîr iderler. Meselâ Türk ekinlik dir, 'Acem kışt-zâr dirler. Sebze-zâr'un, benefşe-zâr'un, lâlezâr'un ve gülzâr'un ma'nâları ve gayr-ı zâlik, sebzelik, benefşelik, lâlelik, güllük dimekdür. Gülzâr ile Gülistân'un farkı buradan zâhir oldı. Ma'nâ-yı mezkûrdan gâh olur âhir-i kelimeye -luk ilhâk itmekle ta'bîr iderler. Meselâ, Türk tuzluk dir, 'Acem nemek-zâr dir. Şûre-zâr çoraklukdur, penbe-zâr panbuklukdur, supust-zâr yoncalukdur, gil-zâr balçıklukdur. (...)

Kâ'ide-i mezkûre muktezâsınca mürğ-zâr şol yire dirler ki orada kuş çok ola. Mürğ-i zâr-ı sâni⁶ ki terkîb-i tavsîfi ile mürekkebdür, anda mu'teber olan zâr müştakdur, zârîden'den ism-i fâ'ildür, ma'nâsı zârîlik idicidir. Mezkûr mürekkebe mürğ mevsûfdur, zâr ânın sıfâtıdır. Cümle bir ism-i hâs olmuş degüldür. Amma mürğ-zâr ism-i hâs olmuşdur vaz'-ı âherle, vaz'-ı terkîbî üzere kalmış degüldür. Ol sebebden bunda zâr mürğa muttasıl yazılır, anda munfasıl yazılır kâ'ide-i imlâ ri'âyet olıcak." (DH: 14–15).

Sûdî'nin "İkisinin de gerçek anlamını doğru olarak belirtememiştir." ifadesinden anlaşılacağı gibi burada her iki okunuş da yanlış olmaktadır. Şiirin doğru okunuşu şu şekilde olmalıdır:

Var durur her bir köşede bin mürğ-i zâr

Kûy-ı yâre benzemez bir merğ-zâr

Sevgilinin köyüne benzemeyen öyle bir çimenlik var ki her bir köşesinde bin tane mürğ-i zâr (zelîl, hakîr ve zavallı binlerce kuş) bulunmaktadır.

Paşazâde birinci mısradaki "mürğ-i zâr"ı "mürğ-zâr" şeklinde okumakta ve "kuşların çokça bulunduğu yer" anlamını vermektedir. İkinci mısradaki "merğ-zâr"ı ise "mürğ-i zâr" şeklinde okuyarak "inleyen kuş" şeklinde anlamlandırmaktadır.

Bilindiği gibi Farsça'da ism-i fâil fiilin hâl veya emir kökünün sonuna -ende eki getirilerek oluşturulmaktadır. Söz gelimi hânden fiilinden ism-i fâil fiilin hâl kökü olan hân'ın sonuna -ende eki getirilerek *hânende*, goften fiilinin ism-i fâili hâl kökü olan gûy'un sonuna -ende getirilerek *gûyende* şeklinde yapılır. Ayrıca -â ve -ân ekleri de hâl kökünün sonuna getirilerek ism-i fâil yapılırsa da bunlar kalıcı özellik taşıdıkları için ism-i fâil olarak değil de sıfat-ı müşebbehe olarak adlandırılmaktadır. Sözelimi nâlîden fiilinin hâl kökü olan nâl'in sonuna -ân eki getirilerek oluşturulan *nâlân* kelimesi "devamlı inleyen" anlamında kullanıldığı için ism-i fâilden çok sıfat-ı müşebbehe özelliği taşımaktadır.

Bileşik sıfat (vasf-ı terkîbî) oluşturmak için isimlerin sonuna getirilen hâl kökü ise murahham yani ism-i fâilin kısaltılmışı olarak nitelendirilir. Sözelimi *peygâm-ber* kelimesinin sonundaki burden fiilinin hâl kökü olan *ber* kelimesi berende'den terhîm olunmuştur (kısaltılmıştır) denilir. *Peygâm-ber* kelimesinin aslının *berende-i peygâm* şeklinde olduğu, tamlamanın ters çevrilerek izafet kesresinin kaldırılması ile *peygâm-berende* şeklini aldığı ve *berende*'nin de kısaltılarak *ber* şekline getirilmesiyle *peygâm-ber* şeklinin ortaya çıktığı ifade edilir.

Hâl veya emir kökleri tek başına hiçbir zaman ism-i fail olarak kullanılamazlar. Meselâ goften fiilinin hâl kökü olan *gûy* kelimesi tek başına hiçbir zaman ism-i fail anlamı taşımaz. Konuşan papağan anlamında "tûtî-i gûy" denilemez, "tûtî-i gûyâ" denilir. "Merd-i gûy" denilmez, "merd-i gûyende" denilir. Fakat bileşik sıfatlarda tamlama olmaksızın ism-i fail anlamında

⁶ Paşazâde'nin mürğ-i zâr-ı sâni (ikinci mürğ-i zâr kelimesi) demesi imlâda mürğ-zâr'a benzemesi dolayısıyladır. Yoksa beyitte sadece bir mürğ-i zâr geçmektedir.

kullanılır. Hak-gûy (doğru söyleyen), bed-gûy (kötü söyleyen) gibi. Yine dîden fiilinin hâl kökü olan *bîn* kelimesi de kendinden önceki kelimeye izafet kesresiyle bağlanamaz. “Gören adam” anlamında “merd-i bîn” denilemez. “Merd-i bînâ” veya “merd-i bîrende” denilir. Fakat bileşik sıfat oluşturduğu zaman tamlama kesresi olmaksızın kendinden önceki kelimeyle birleşir. Nîk-bîn (iyi gören, iyimser), bed-bîn (kötü gören, kötümser), hod-bîn (kendini gören, bencil) gibi. Yine nâlîden fiilinin hâl kökü olan *nâl* kelimesi tek başına ism-i fail olarak kullanılmaz. İnleyen bülbül anlamında “bülbül-i nâl” denilemez, “bülbül-i nâlân” denilir.

Dolayısıyla “zârîden” (inlemek) fiilinin hâl kökü olan “zâr” kelimesi de kendinden önceki kelimeyle bir sıfat tamlaması oluşturamaz. Yukardaki Paşazâde'nin gösterdiği şekilde ikinci mısradaki “mürğ-i zâr” tamlamasındaki “zâr” kelimesinin (yani zârîden fiilinin hâl kökü olan zâr kelimesinin) böyle müstakil olarak ism-i fail şeklinde kullanılması Farsça kurallara göre doğru olmamaktadır.

Sûdî, Hâfız-ı Şirâzî'nin

Bulbulî berg-i gulî hoş-reng der-minkâr dâşt

V'enderân berg u nevâ hoş nâlehâ-yı zâr dâşt

beytini “Bir bülbül, bir güzel rengli gül yaprağını gagasında tutuyordu ve o güle kavuşma nimeti dolayısıyla hoş zâr ve hazîn nâleleri vardı.” (ŞDH 1/193) şeklinde anlamlandırır. Onun bu beyitte geçen ve “zelîl, zaîf, hakîr” anlamına geldiğini söylediği “zâr” kelimesine “hazîn” anlamını vermekte olduğunu görmekteyiz. Sûdî bu beyti şerh ederken “zâr” ve “zârî” hakkında bazı açıklamalarda bulunarak şunları söyler:

“Zâr” lügatte “zelîl” anlamına gelir. Açıklayıcı atıf (atf-ı tefsîrî) olarak “zâr ü zelîl” derler. Bazen de “zâr u zaîf” derler. Fakat “zârî” kelimesi ise “zârîden” fiilinden türemiştir ve “iniltî” anlamına gelir. “Zârî” kelimesi ise “feryâd, figân ve nâle”ye atf-ı tefsîrî olarak zikredilir. “Zâr” ile “zârî” arasındaki fark birbirine karıştırılmayacak kadar açıktır. İşin garibi şudur ki Anadolu’da (Rûmda) Farça bildiğini iddia eden çok kimse bu ikisi arasındaki farkı anlayamamıştır. Hatta kendi Farsça bilgisine oldukça itimad eden birisi (= kendüye hüsn-i zannı gâlip) “hoş nâlehâ-yı zâr dâşt”ın anlamını “hoş zâr ve nâleler tuttu.” şeklinde vermiştir (ŞDH: 1/193).

Gölpınarlı bu beyti “Bir bülbül, gagasına güzel renkli bir gül yaprağı almış, o vuslat nimetine eriştiği hâlde yine hazin hazin, tatlı tatlı feryada koyulmuştu.” (Gölpınarlı, 1989: 56) şeklinde anlamlandırmaktadır. Bu anlamdan anlaşıldığına göre Gölpınarlı “zâr” kelimesine “hazîn ve tatlı” anlamı vermektedir. Bu beyitte “zâr” kelimesinin “inleyen” anlamında olduğu kabul edilirse “nâlehâ-yı zâr” tamlamasının “inleyen nâleler” şeklinde anlamlandırılması gerekmektedir.

Konunun biraz uzaması pahasına da olsa Sûdî'nin “Rûm’da Farsça bildiğini iddia eden çok kişinin anlamını bilmediğini” söylediği “zâr” kelimesi ile ilgili olarak Fuzûlî Divanı’nda geçen ve “zâr” kelimesiyle oluşan bazı tamlamalara Fuzûlî Divanı Şerhi’nde verilen anlamlara bakmak gerektiğinin faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Nâle-i zârum Fuzûlî hoş gelür ol gül-ruha

Açılır gül gönlü bülbül nâle-i zâr eylegeç

(Fuzûlî! Benim ağlayıp inleyişim o gül yanaklı sevgiliye hoş geliyor. Çünkü bülbül ağlayıp feryat ettikçe gülün gönlü açılır.) (Tarlan, 1985: 1/187).

Beyitte iki defa geçen “nâle-i zâr” tamlaması Tarlan tarafından “ağlayıp inleyişim” ve “ağlayıp feryat ettikçe” şeklinde bağlama grubu olarak tercüme edilmektedir.

Turkish Studies

Çü yok ışk âteşi bir şu'le çekse tâkatün ey ney

Baş ağrıtm dem-i ışk urma ancak nâle-i zâr et

(Ey ney, mademki aşk ateşi bir alev çekse sen buna dayanamazsın, yanarsın. Öyle ise aşktan bahsediyorum diye baş ağrıtm, sade ağla ve inle.) (Tarlan, 1985: 1/168).

Beyitte geçen “ancak nâle-i zâr et” kısmı “sade ağla ve inle” olarak anlamlandırılmaktadır.

Nâle-i zârüm ile halka haram oldu yuhu

Kara baht um yuhudan olmadı bîdâr henüz

(Ağlayıp inlemem halka uykuyu haram etti. Kara bahtım uykudan uyanmadı. Uyanık baht, sa'adettir.) (Tarlan, 1985: 2/45).

Bu beyitte “nâle-i zâr” “ağlayıp inleme” anlamında bir bağlama grubu olarak anlamlandırılmaktadır.

Fuzûlî za'f-ı ten özrüyle kesme nâle-i zârün

Bizi çün çeng tek mu'tâd kıldun nâle-i zâra

(Ey Fuzûlî, vücudum zayıfladı, artık sesim çıkmıyor diye ağlayıp inlemeni kesme. Mademki bizi çeng gibi ağlayıp inlemeye alıştırdın daima inle) (Tarlan, 1985: 3/106).

Beyitte geçen “nâle-i zârün kesme” “ağlayıp inlemeni kesme” şeklinde “mu'tâd kıldun nâle-i zâra” kısmı ise “ağlayıp inlemeye alıştırdın” şeklinde anlamlandırılmaktadır.

Ger meni hûn-âbe-i eşküm nihân eyler ne sûd

Handa olsam nâle-i zârüm kılur peyda meni

(Kanlı gözyaşım, beni halktan gizliyorsa da faydasız. Zira feryadım, ağlayıp inlemem beni nerde olsam meydana çıkarıyor.) (Tarlan, 1985: 3/150).

Bu beyitte ise “nâle-i zâr” “ağlayıp inleme” olarak anlamlandırılır.

Yukarda görüldüğü gibi “inleyen” anlamında olduğu söylenen “zâr” kelimesinin “nâle” kelimesiyle oluşturduğu sıfat tamlamalarına hiçbir yerde sıfat tamlaması anlamı verilmemektedir. Bu da “zâr” kelimesinin anlamının yanlış kullanıldığını göstermektedir. Kanaatimizce “zâr” kelimesine Sûdî'nin belirttiği “zaif, zelîl, hakîr” anlamlarına paralel olarak “hazin” ve benzeri anlamların verilmesi dil açısından daha tutarlı görünmektedir.

Yine Fuzûlî Divanı'nda Tarlan tarafından şerhedilmeyen kasideler kısmında bulunan bir beyitte geçen

N'ola ger hayret kılıp sûsen zebânı olsa lâl

N'ola ger hasret çekip ağlarsa bülbül zâr zâr (Akyüz, 1990: 96)

“zâr zâr” kelimelerine “hazin hazin” anlamı verilmesi gerekir. Yoksa inleyen anlamı verilmesi durumunda tutarsızlık olacağı açıktır.

“Zâr” kelimesinin “hâl, ten, dil” kelimeleriyle oluşturduğu tamlamalara Fuzûlî Divanı Şerhi'nde verilen anlamlar ise şu şekildedir:

Hâl-i zârümdan seni feryâdum agâh eyledi

Şükrü lillâh oldu feryâdum mana feryâd-res

Turkish Studies

(Benim ağlayıp inleyen hâlimden seni feryadım haber etti. Allah'a şükür olsun ki yine feryadım, feryadıma erişti.) (Tarlan, 1985: 2/46).

Beyitte “hâl-i zâr” “ağlayıp inleyen hâl” şeklinde anlamlandırılmaktadır. Hâl kelimesi ile inleyen kelimesinin birlikte kullanılması fasih bir kullanım değildir. “Zelil, hakir ve perişan hâl” anlamının verilmesi kanaatimizce daha uygundur. Ayrıca âşîğin inlemesi durumunda onun hâlinin sevgiliye gizli kalması düşünülemez. Dolayısıyla sevgiliye bu durumu “feryad”ın ulaştırmasına gerek yoktur. Ancak âşîğin zelil, hakir ve zayıf hâlini sevgilinin bilmemesi durumunda feryad bu durumu sevgiliye ulaştırabilir.

Ten-i zârumda derd-i ışk gün günden füzûn olmak

Yeten bî-derde tedbîr ile derman etdügümdendür

(Ağlayıp inleyen tenimde aşk derdinin günden güne artması, her gelen dertsiz tedavi sebeplerini hazırlayarak onu dermana eriştirdiğimdendir.) (Tarlan, 1985: 1/253)

Bu beyitte “ten-i zâr” “ağlayıp inleyen ten” olarak anlamlandırılmaktadır. Hâlbuki “ten-i zâr” “zayıf ten” anlamındadır.

Fuzûlî Divanı’nda üç yerde “dil-i zâr” tamlaması geçmekte ve bunlara Ali Nihat Tarlan tarafından “ağlayan, mustarip gönül, inleyen gönül, ağlayan gönül” (Tarlan, 1985: 1/76, 2/260, 3/110) anlamı verilmektedir. Bu üç anlam da tartışmaya açık anlamlardır. Bunlardan örnek olarak bir tanesine bakalım:

Gamdan öldüm demedüm hâl-i dil-i zâr sana

Ey gül-i taze reva görmedüm âzâr sana

(Gamdan öldüğüm hâlde bu ağlayan, mustarip gönlümün hâlini sana söylemedim. Ey taze gül, seni incitmeyi reva görmedim.) (Tarlan, 1985: 1/76).

Tarlan açıklama kısmında “Hâlini ifade etmekle taze gülü, sevgilisini üzer, incitir. Bu gayet tabiidir.” demektedir. Sevgiliye hâlini ifade etmek onu incitiyorsa “dil-i zâr” tamlamasında geçen “zâr” kelimesine “inleyen” anlamı verilmesi durumunda bu inlemelerin sevgiliyi incitmediği nasıl düşünülebilecektir. Dolayısıyla burada da “dil-i zâr” tamlamasına “zayıf, hakir ve zelil gönül” anlamı verilmesi daha mantıklı görünmektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Kelimeler kaynak dilden hedef dile aktarıldığı zaman beraberinde bir sürü anlam kaymaları yaşayabilir. Bu gayet tabiidir. Dolayısıyla Türkçe metinlerde geçen “zâr” kelimesi Farsça metinlerde geçen “zâr” kelimesiyle aynı anlamda kullanılmıştır gibi genelleyici bir ifade her zaman yanıltıcı olabilir. “Zâr” kelimesi galat-ı meşhur kabilinden bir kısım Türkçe metinlerde “inleyen” anlamına kullanılmış olabilir. Fakat erken dönem metinlerinde geçen “zâr” kelimesinin Farsça’da geçen anlamıyla kullanıldığını göz önünde bulundurmamak ve metni ona göre anlamlandırmanın daha tutarlı anlamların elde edilmesine sebep olabileceği dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

2. Gâm

Sûdî, Şerh-i Dîvân-ı Hâfız’da şunları söyler: Dekâyıku'l-Hakâyık müellifi gâm kelimesinin hem adım hem de damak anlamında kullanıldığını söyler. Fakat onun böyle yanlışları çoktur. Eserinde birçok yerlerde böyle yanlışlıklar (=gafletler) bulunmaktadır (ŞDH: 2/225).

Bu husus Dekâyıku'l-Hakâyık'ta “Gâm, kâf-ı 'Acemî ile, adımdır. (...) Gâm lüğat-i müşterekedir, bir ma'nâsı dahi damaktır. Kâm kâf-ı 'Arabî ile olıcak murâd ma'nâsıdır.” (DH: 124) cümleleriyle ifade edilir.

Sûdî'ye göre damak anlamına gelen kelimenin “gâm” değil “kâm” olarak okunması gerekmektedir. “Kâm” kelimesi aynı zamanda murat anlamına da gelmektedir. Müşterek olan (iki anlama gelen) kelime “gâm” değil “kâm” kelimesidir. Burada sözlüklerimizde yanlış olarak “hod-gâm” olarak yazılan “hod-kâm” kelimesini de hatırlamak gerekir. “Hod-kâm” sadece kendi muradını ve kendi keyfini düşünen adam demektir. “Hod-gâm” olarak okunup “hod” (kendi) kelimesinin “gâm” (adım) kelimesiyle bileşik sıfat oluşturduğu düşünülünce bunun son derece tutarsız olduğu açıkça anlaşılır.

3. Besî

Sûdî Şerh-i Gülîstan'da “Müstemi' besî muntazır bâyed bûd tâ vey takrîr-i suhan koned” (Dinleyen onun merakını ifade etmesi için çok beklemesi gerekirdi, öyle yavaş konuşurdu.) cümlesinde geçen kelimelerin anlamlarını verirken “Besî, yâ-yı asliye ile, çok ma'nâsındır.” (ŞG: 62) diyerek bu kelimenin sonundaki “yâ” harfinin aslî harflerden olduğunu belirtir. Daha sonra, “besî” kelimesine “çokluk” anlamı verenlerin “yâ” harfini masdar harfi olarak kabul ettikleri için hata ettiklerini belirtir. Ve yine “besî”nin sonundaki “yâ” harfi “yekî” kelimesinin sonundaki “yâ” harfi gibi nisbet anlamı taşıdığı söyleyenlerin ve bunun için de Dekâyîku'l-Hakâyîk'ı delil olarak kullananların hem iddialarında hem de getirdikleri delilin sağlam olması hususunda “habt-ı 'aşvâ”⁷ etiklerini söyler (ŞG: 62). Yani Sûdî'ye göre Dekâyîku'l-Hakâyîk kesin delil olarak kullanılamaz. Onu destekleyen ve doğrulayan başka kanıtlar gerekmektedir.

Paşazâde “Besî'nün âhirindeki yâ yâ-i nisbetdir, yekî'nün ahirindeki yâ gibi.” (DH: 111) diyerek bu yâ harfinin nisbet anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Dekâyîku'l-Hakâyîk'ta “besî” kelimesiyle ilgili açıklamalar eserin muhtelif yerlerinde (5, 57, 109, 112) tekrarlanır.

4. Nâmver

Sûdî Şerh-i Gülîstanda nâmver kelimesini tahlil ettiği yerde şu bilgileri verir:

Nâmver namlı ve şanlı demektir. Çünkü *ver* eki nisbet anlamını (-lı) ifade eder. Zûrver zorlu demektir. Bazıları nâmver kelimesinin nâm-âver'in muhaffef (hafifletilmiş kısaltılmış) şekli olduğunu söylerler. Böyle diyenlere uzun elifi (â) düşürmek dilde bilinen bir kural değildir diye itiraz edilebilir. Her ne kadar Dekâyîku'l-Hakâyîk sahibi uzun elifin (â) düşürüldüğünü eserinin birçok yerinde söylese de bu iddiası kabul edilip onaylanmış (müsellem) bir iddia değildir (ŞG: 75).

Elif-i memdûd'un düşürülmesiyle ilgili Paşazâde Dekâyîku'l-Hakâyîk'ta şunları söyler:

“Lisân-ı Fârisîde ver Lisân-ı 'Arabîdeki zû ma'nâsın ifâde ider, nitekim sabıkan beyân olunupdur. Ol ma'nâdan Türkîde -lu ile ta'bir iderler. Meselâ, Fârisîde hüner-ver dirler, Türkîde hünerlü dirler. Gâh olur âver lafzının ki âverden'den ism-i fâ'ildür, elifin hazf iderler, ver kalur, suhanver'deki ver gibi. Aslı suhen-âver'dür, söz getürücü ma' nâsına.” (DH: 74). “Sâ dahi edât-ı teşbîhdendir. Meselâ, semen'e teşbîh itseler semen-sâ dirler, aslı âsây'dur.” (DH: 61).

Paşazâde'nin verdiği her iki örnek de tartışmalıdır. Başka türlü yorumlanmaya açıktır. Semen-sâ'nın aslının semen-âsây olması ile ilgili husus aşağıda ele alınacaktır.

⁷ “Habt” kelimesi “bilhassa gece vakti kör gibi hareket etme” anlamında kullanılır. “Aşvâ” ise önünü görmeyen ve her şeye elini uzatan dişi deve demektir. Tamlama “kör devenin yalpalayarak yürümesi” şeklinde anlaşılabılır. Sûdî tutarsız görüşleri nakleden ve önüne gelen her bilgiyi doğru olup olmadığını araştırmadan kaynak olarak kullananları bu şekilde nitelemektedir.

5. Semen-sâ

Paşazâde “semen-sâ” bileşik sıfatının sonunda bulunan “-sâ” ekinin gibi anlamındaki “âsâ” kelimesinin elifinin düşürülmesiyle oluştuğunu söylemektedir. Paşazâde bu görüşünü “-sâ dahi edât-ı teşbîhdendir. Meselâ, semen'e teşbîh itseler semen-sâ dirlir, aslı âsây'dur.” (DH 61) cümleleriyle ifade eder. Sûdî'nin elif-i memdûdenin (â) düşürülmesinin, üzerinde görüş birliği olan bir kural olmadığını söylediği yukarda zikredilmiştir.

Sûdî, Hâfız Divanı'nda geçen itr-sây, müşk-sây, lahlaha-sây ve gâliye-sây kelimelerini açıklarken bu kelimelerin sonudaki “-sây” ekinin “sâyîden” fiilinin hâl kökü olduğunu, dolayısıyla bileşik sıfat yapmak için kullanıldığını söyler. Sûdî bu bileşik sıfatların sonunda “sây” kelimesinin kullanılması hakkında şu açıklamaları yapar: Sâyîden ezmek, sürtmek, sürtünmek anlamına gelen bir fiildir. Itr, müşk ve galiye gibi koku adlarının sonuna bu ekin getirilmesinin sebebi kokunun ziyade şiddetini beyan etmek içindir. Çünkü misk, anber, lahlaha, galiye gibi bazı kokular ezilip sürtününce daha ziyade koku ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı “-sây” eki kinaye olarak ziyade koku anlamında kullanılmaktadır (ŞDH: 2/99, 3/150, 161, 237).

Sûdî şerhinde yeri geldikçe “-sâ” ekinin anlamıyla ilgili bilgi verilerek diğer şarihlerin eleştiriye tabi tutulduğunu görmekteyiz. Meselâ Sûdî “Gâliye-sâ bileşik sıfatının sonundaki sâyîden'den⁸ türeyen “sâ” kelimesini benzetme edatı “gibi” anlamına alanları sorgulamak gerek.” (ŞDH: 1/73) diyerek isim vermeden eleştiride bulunduğu yerde Şerh-i Divan-ı Hâfız'ı basanlar derkenarda “Redd-i Sürûrî ve Şem'î ve İbn-i Kemâl Paşa” notunu düşmüşlerdir. Demek ki her üç şahsiyet de bu ekin “âsâ” (gibi) kelimesinin elifinin (â) düşmesiyle oluştuğu görüşünü taşımaktadırlar.

Konunun daha iyi anlaşılması için Hâfız Divanı'nda geçen aşağıdaki beyitlere Sûdî'nin verdiği anlamlara ve açıklamalara da bakmak gerekmektedir.

Hem gulistân-ı hayâlem zi-tu pur nakş u nigâr

Hem meşâm-ı dilem ez-zulf-i semen-sây-ı tu hoş

Semen-sây bileşik sıfattır. Sâyîden ezmek, sürtmek ve sürtünmek anlamına gelir. Beyitte sevgilinin yüzü semene yani beyaz güle benzetilmiştir. Siyah saçın ona sürtünmesi ise semen-sây ile ifade edilmiştir. Dolayısıyla zulf-i semen-sây beyaz yüze sürtünen saç anlamındadır. Beytin anlamı şu şekildedir:

Hayalimin gülistanı senden dolayı nakış ve nigârla doludur. Yani hayalim senin güzellik sebeplerinden süslenip Çin diyarındaki bütün güzel resim ve suretlerin toplandığı nigârhane gibi nakışlar ve suretlerle dopdoludur. Gönlümün damağı da senin yüzüne sürtünen ve bu sürtünmeyle daha çok koku çıkaran zülfünle itriyat ve misk kokularıyla dolmuştur, yani güzel ve hoş olmuştur (ŞDH: 2/346-347).

Gölpınarlı beyti “Hayalimin gülistanı bezensin... gönlümün dimağını yaseminin revacına kesat veren zülfünün kokusu bürümüş!” (1989: 276) şeklinde ahlamlandırır.

Gölpınarlı'nın beyte verdiği anlamdan anlaşıldığına göre o “semen-sây”a “semeni ezen” yani “onun revacına kesat veren” anlamı vermektedir. Gölpınarlı'nın “semen-sây”a verdiği anlamın Sûdî'nin verdiği anlamla örtüşmediği açıktır.

⁸ Sûdî'nin hâl köklerinin fiilin emir gövdesine “-îden” eki getirilerek oluşturulan ikinci masdardan türetildiği görüşünü (Kaya, 2008: 178) burada hatırlamak gerekir. Ona göre “-sây” hâl kökü “süden” fiilinden değil “sâyîden” fiilinden türemiş olmaktadır.

Hâfız Divanı'nda geçen ve “-sây” ekiyle oluşan bileşik sıfatların geçtiği aşağıdaki beyitlerde Sûdî'nin bu ek hakkında yaptığı açıklamalar ve beyte verdiği anlamlar konunun biraz daha netleşmesine katkıda bulunacaktır.

Cilvegâh-ı tâ'ir-i ikbâl gerded her kucâ

Sâye endâzed humâ-yı çetr-i gerdûn-sây-ı tu

Sûdî beytin anlamını vermeden önce şu açıklamalarda bulunur: Çetr yaz günlerinde padişahın üzerine tuttıkları bir çeşit gölgeliktir. Gerdûn-sây bileşik sıfattır, feleğe sürtünen anlamına gelir. Çünkü “sâyiden” ezmek, sürtmek ve sürtünmek anlamına gelmektedir. Çetr-i gerdûn-sây ise feleğe sürtünen gölgelik demektir. Bu ifade ile padişahın mertebesinin yüceliği anlatılmaktadır. Yani onun gölgeliğinin tepesi ta göğe kadar ulaşmıştır, bütün her tarafı kuşatıcı özelliğe sahiptir. Bu açıklamalardan sonra Sûdî beyti şöyle anlamlandırır:

Senin feleğe temas eden ve hüma kuşu özelliği bulunan çetrin (gölgeliğin) nereye gölge salarsa, yani gölgesi nereye düşerse orası devlet ve ikbal kuşunun cilvegâhı ve seyrangâhı olur. Yani devlet ve ikbal senin feleğe sürtünen gölgeliğine tabidir. Senin gölgen nereye düşerse devlet ve ikbal orada bulunmaktadır (ŞDH: 3/154–155).

Gölpınarlı ise (1989: 410) “Feleğe benzeyen Anka çadırın nereye gölge salarsa orasını devlet kuşunun cilvegâhı yapar!” anlamını verir.

Gölpınarlı “feleğe benzeyen anka çadırı” ifadesiyle “gerdûn-sây”daki “-sây” kelimesini Paşazâde gibi benzetme edatı (gibi) anlamında kabul etmektedir. Fakat Sûdî'nin açıklamalarının daha doyurucu olduğunu söylenebilir.

Son olarak semen-sâ ile ilgili sözlüklerde ve Ali Nihat Tarlan'ın Fuzûlî Divanı Şerhi'nde geçen bilgilere bakıp bu konuyu kapatmak istiyoruz. “Semen-sâ” kelimesin anlamı olarak Devellioğlu lügatinde (2008: 935) “yasemin döşeyen, yaseminimsi” anlamı verilirken Parlatır'ın Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde (2006:1483) ise “yasemen döşeyen, yaseminsi” anlamı verilmektedir. Her iki müellifin “yaseminimsi ve yaseminsi” anlamı vermekle “-sâ” ekinin “gibi” anlamındaki “âsâ” ekinin muhaffef (hafifletilmiş, elifi düşürülmüş) şekli olduğu görüşünü taşıdıkları anlaşılmaktadır. Fakat “yasemin döşeyen” anlamını neye dayanarak verdikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Adı geçen sözlük müellifleri de bu hususta bir bilgi vermemektedirler.

Ali Nihat Tarlan'ın Fuzûlî Divanı'nda geçen ve içinde “semen-sây” kelimesi geçen aşağıdaki beyit hakkındaki açıklamaları ise şöyledir:

Rişte-i cânım yeter et pür-girih

Salma ser-i zülf-i semen-sâya tâb

“İp gibi ince olan canımı düğümlerle “ukdelerle” doldurma. Gül kokusu yayan saç uçlarını kıvrırma. Her kıvrım benim canımda bir düğümdür.

Can za'f ve ıstıraptan incelik ipe benzemiş. Zülf de iptir. Zülfün uçlarını kıvrımak onu daha güzelleştirir ve âşık daha ıstırapa düşer. Daha heyecanlanır. Can ipi mum fitilidir. Zülf de gecedir. Mum-gece münasebeti vardır. Tâb aynı zamanda aydınlık ma'nâsmadır. Gece-aydınlık tezadı. Semen-sâya kelimesinin ikinci kısmı olan «saye» gölge ma'nâsmadır. Burada da güneş-gölge rezadı vardır. Güneş sıcaktır. Sıcaklık kılları kıvrır.” (Tarlan, 1985: 1/113).

Tarlan beyti anlamlandırırken “zülf-i semen-sâ”ya “gül kokusu yayan saç” anlamı verir. Daha sonra açıklama kısmında ise “Semen-sâya kelimesinin ikinci kısmı olan “sâye” gölge ma'nâsınadır.” diye söyleyerek farklı bir görüş ileri sürer. Böyle olduğu düşünülünce “semen-sâye”

Turkish Studies

bileşik sıfat olur ve semen gölgeli anlamına gelir. Bunun doğru olmaması gerekir. Sevgilinin yüzü beyazlık cihetiyle semen'e (ak gül) benzetildiği için “zülf-i semen-sây”ın anlamını “beyaz yüze sürtünen zülf” olarak veren Sûdî'nin bu husustaki görüşünün “sâyîden” fiilinin anlamı dikkate alındığında daha tatmin edici olduğunu söylemek durumundayız.

6. Key

“Nasıl, ne zaman” anlamında kullanılan Farsça bu soru edatı Eski Anadolu Türkçesinde “kaçan” kelimesiyle ifade edilmekteydi. “Key” kelimesiyle ilgili Dekâyıku'l-Hakâyık'ta şunlar geçer:

“Key ki ulu sultândur, (...) ana nisbet murâd olıcak keyâ dirler. (...) Keyâ'nun aslı keyâh'dur, terhîm olunup ahirindeki harf-i hâ hazf olunmuşdur, pâdişâ'dan hazf olunduğu gibi ki aslı pâdişâh'dur. Key lûgat-i müştarekedür, kaçan ma'nâsına da gelür. Nitekim vâki'dür:

Be-savt-i bülbül u kumrî eger ne-nûşî mey

‘Îlâc key konemet k'âhiru'd-devâ'î'l-key” (DH: 56–57).

“Key” kelimesinin “kaçan” (nasıl, ne zaman) anlamında olduğunda tartışma bulunmamaktadır. Tartışmalı olan husus Paşazâde'nin beytin ikinci mısramını yanlış okumasıyla ilgili ilgilidir. Sûdî beyti şu şekilde okur:

Be-savt-i bülbül u kumrî eger ne-nûşî mey

‘Îlâc-ı key konemet k'âhiru'd-devâ'î'l-key

Dolayısıyla burada görülen yanlış “key” kelimesinin Arapça dağlama anlamına gelen “key” (aslı keyy) değil de Farsça “nasıl” anlamına gelen “key” olarak kabul edilmesidir. Dolayısıyla “‘Îlâc-ı key konemet” şeklinde okununca “Sana dağlama ilacı yapacağım.” anlamına gelir. “‘Îlâc key konemet” şeklinde okununca “Sana nasıl ilaç yapabilirim.” anlamında olur. Bu iki farklı şekilde okununca vezin açısından bir problem ortaya çıkmamaktadır. Çünkü “‘ilâc” kelimesinin ikinci hecesi birbuçuk hece konumundadır. Anlam bakımından hangisinin daha doğru olduğu ise siyak ve sibaka bakmakla netleşmektedir. Sûdî beyte şöyle anlam verir:

Şayet bülbül ve kumru avazıyla şarap içmezsen sana dağlama ilacını yapacağım, çünkü dağlama son çaredir denilmiştir, yani bir bir hastalık için uygulanan değişik ilaçlar fayda vermezse onun için son çare dağlamak olur. Buna göre anlam şöyle olmaktadır: Bahar mevsiminde şarap içmezsen seni dağlamak gerek ki aklın başına gelsin, nitekim deliliği izale için hastanın başını dağlarlar.

Bu anlamı verdikten sonra Sûdî “Evvelki key lafzını Fârisî zan idenler sehv eylemişler.” diye bir ifade kulanır (ŞDH: 3/247). Matbu Şerh-i Divan-ı Hâfız'da bu cümlemin geçtiği yerde derkenarda “Redd-i Dürretü'l-Hakâyık ve Sürûri” notu bulunmaktadır. Paşazâde'nin Dürretü'l-Hakâyık adlı bir eseri bulunmamaktadır. Muhtemelen baskı yanlışlığı olarak Dekâyıku'l-Hakâyık yerine bu şekilde yazılmıştır. Çünkü Paşazâde'nin bu beyitte geçen “key” kelimesini Farsça kabul ettiği yukarda zikredilmişti.

İkinci mısradaki geçen “k'âhiru'd-devâ” tamlamasının başında bulunan “ki” edatı beyitte “çünkü” anlamında kullanılmaktadır. Bu edat dikkate alındığında “sana nasıl ilaç yapabilirim, çünkü ilacın sonu dağlamadır” cümleleri arasında bir kopukluk olduğu net olarak görülmektedir. Dolayısıyla doğru anlam Sûdî'nin tercih ettiği gibi “Sana dağlama ilacını uygulayacağım, çünkü başka çare kalmadı, son çare dağlamaktır.” şeklinde olmalıdır.

7. –â ve –ân Ekleri

Farsça ism-i failer fiilin hâl kökünün sonuna –ende ekinin getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Handen (hârende), goften (gûyende), dîden (bînende), bahşîden (bahşende) gibi. Türkçede bunlar –an, –en sıfat fiil ekiyle tercüme edilir, okuyan, söyleyen, gören, bağışlayan gibi. Ayrıca Farsça'da fiilin hâl kökünün sonuna getirilen –â ve –ân ekleri ise geçici bir özelliği değil kalıcı bir özelliği ifade ettikleri için sıfat-ı müşebbehe eki olarak adlandırılırlar. Söz gelimi nâlîden fiilinden türetilen nâlende “inleyen” anlamındadır, nâlân ise “sürekli inleyen” anlamında kullanılır. Handân, süzân, giryân kelimeleri de niteledikleri kişilerde bu özelliklerin kalıcı olduğunu ifade ederler. Türkçede bu kalıcı özellikler fiil kökü veya gövdesine getirilen değişik eklerle karşılanır. Mesela girişen ile girişken, giren ile girgin, somurtan ile somurtkan, olan ile olağan, koşan ile koşucu, yapışan ile yapışkan, küsen ile küskün kelimelerinde birinci kelimeler geçici bir özelliği gösterdikleri için ism-i fail, ikinci kelimeler ise kalıcı bir özelliği gösterdikleri için sıfat-ı müşebbehe kategorisine dâhildirler.

Paşazâde Dekâyık'ı-Hakâyık'ta bu –â ve –ân eklerinin mübalağa ifade ettiklerini belirtir ve bu sigayı mübalağa sigası olarak adlandırır. Eserde üç yerde bu eklerle ilgili bilgi verilmektedir:

“Gûyâ-yı evvel mürekkebdür, bûyâ gibi. Bir cüz'i gûy'dur ki ma'nâsı sabıkan beyân olındı. Bir cüz'i de elif-i mübâlagadır. Bûyâ'nun da bir cüz'i bûydur koku ma'nâsına. Bir cüz'i de elif-i mübâlagadır. Gûyâ-yı evvelün ma'nâsı söylegendür, nitekim bînâ'nun ma'nâsı göregendür, şinevâ'nun ma'nâsı işitegendür. Bu sîga lisân-ı Fârisîde mübalağa sîgasıdır. Bûyâ'da, cûyâ'da, pûyâ'da ve bunların emsali terkîblerde mübalağa ma'nâsı vardır, âhir-i kelimedede elif ol sîganun 'alâmetidür. Zibâ'da ve şekibâ'da ve revâ'da olan elif de ol elifdür. Mefhûmlarında ma'nâ-yı mübalağa mu'teberdür. Gâh olur elifden sonra nûn da ziyâde iderler, revân'daki, handân'daki, giryân'daki, bârân'daki, rîzân'daki, hîzân'daki, üftân'daki gibi. Bunların ma'nâlarında mübalağa vardır.” (DH 5). “Hirâsân hirâsîden'den müştakdur, tersân tersîden'den müştak olduğu gibi, handân ve giryân da bu üslûb üzere, lisân-ı Fârisîde bu sîga mübalağa içündür.” (DH: 93). “Demân sîga-i mübâlagadır, demîden'den, çemîden'den çemân gibi.” (DH: 100).

Burada dikkati çeken husus Eski Anadolu Türkçesi'nde bu tarz kalıcı özellikleri belirten –ağan, –egen ekinin işlek bir kullanıma sahip olmasıdır. Nitekim Paşazâde yukarıda geçtiği gibi gûyâ'ya “söylegen”, bînâ'ya “göregen”, şinevâ'ya “işitegen” anlamını vermektedir.

Sûdî, Şerh-i Dîvân-ı Hâfız'da –â ve –ân eklerini Paşazâde gibi mübalağa sigası eki olarak değil, sıfat-ı müşebbehe eki olarak adlandırır ve eserde bu tarz kelimelerin Türkçe karşılıklarını –ağan, –egen ekleriyle karşılar, sevinegen, salnagan, gülegen gibi (Kaya, 2008: 245–246).

Paşazâde'nin –ân ekinin teşekkülünü –â ekinden sonra bir nûn ilave edilmesiyle açıklaması ve sıfat-ı müşebbehe sigasını mübalağa sigası olarak adlandırması ise tartışmalıdır. Burada kalıcı özelliklerde mübalağa anlamı düşünmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

8. Derî Dili

Dekâyık'ı-Hakâyık'ta Derî lisanı ile ilgili zikredilen şeylerin tamamına bir göz atacak olursak şunlarla karşılaşırız:

Paşazâde eserin mukaddimesinde bu risaleyi Derî lisanı hakkında tertip ettiğini söylerken bu lisanı “reyb u 'aybden berî ve cinân ehlinin ihtiyâr itdükleri fasîh ve sahîh elsinenin biri” (DH: 1) olarak niteler.

Başka bir yerde Arapların lisân-ı Farisî dedikleri dilin fasih olanına Derî denildiğini söyleyerek bu görüşü hadis kitaplarında bulunmayan fakat Neseffî'nin Kâfi isimli eserinde geçen ve anlamı “Cennet ehlinin konuşukları dil Arapça ve Derî Farsçasıdır.” olan hadisle desteklemek

ister ve Farsça'nın Derî'si Arapça'nın fasihi olan Tâzî'ye karşılık olarak söylenildiğini ifade eder (DH: 7).

Yine aynı konunun devamında Der'in Fars ülkesinde bir nahiyenin adı olduğunu ve kebk-i Derî ve lisân-ı Derî tamlamalarında geçen kebk (keklik) ve lisan kelimelerinin bu yere nisbetle anıldığını söyledikten sonra bu hususta başka bir görüşün daha bulunduğunu, bu görüşü Derî dilinin meziyetleri ve Arapça'dan başka bütün diller üzerine üstün oluşu hakkında telif ettiği risalede ele alındığını söyler (DH: 7). Aynı görüşleri eserin 95 ve 96. sayfalarında tekrarlar.

Pehlevî ile ilgili olarak Paşazâde şunları söyler:

Pehlevî'nin sonundaki yâ nisbet yâ'sıdır. Pehlev bir şehir adıdır. Pehlevî de Fârisî ve Derî gibi bir dildir (DH: 7). Aynı yerin devamında Ömer Hayyâm'ın bir rübaisinde Pehlevî dilinde fesahat olmadığına işaret bulunduğunu söyler. Rübai şudur:

Rûzî'st hoş u hevâ ne germ'est u ne serd

Ebr ez-ruh-ı gulzâr hemî-şûyed gerd

Bulbul be-zebân-ı Pehlevî bâ-gül-i zerd

Feryâd hemî-zened ki mey bâyed hord (DH: 7).

(Öyle bir gün ki hava ne sıcak ne de soğuk. Bulutlardan gelen yağmur gülbahçesindeki güllerin yanaklarından tozları yıkamış, silip süpürmüş. Bülbül ise sarı bir gülün üzerinde Pehlevî diliyle şöyle feryad ediyordu ki böyle bir günde içki içmek gerek.)

Bu rübaide Pehlevî dilinin fasih olmadığına nasıl işaret olduğunu bilemiyoruz. Paşazâde bu hususta herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Ayrıca nasıllı çölde oturan Arapların dili şehirdekilere nispetle daha fasih ise Farsça'da da durum aynıdır. Derî lisanı fasihtir, Pehlevî lisanı ise fasih değildir (DH: 8) der.

Bir başka yerde Hamza Isfahânî'nin Kitâbü't-Tenbîh isimli eserinden Arapça bir metin iktibas eder (DH: 100). Bu metnin tercümesi şöyledir:

Bil ki Fars dili ister eski Farsça, ister yeni Farsça olsun beş lisan üzerine cereyan eder. Bunlar Pehlevî, Derî, Fârisî, Hûzî ve Süryânî'den ibarettir. Bazen Fârisî denilince bunların tamamı kastedilebilmektedir. Pehlevî dili ise hükümdarların kendi meclislerinde ve sohbetlerinde konuştukları dildir. Pehlevî dili Isfahân, Rey, Hemedân, Nihâvend ve Azerbeycân olmak üzere beş şehirden teşekkül eden Pehlev'e nisbet olunur.

Hamza Isfahânî'den nakledilen bilgiler Keşfü'z-Zunûnda verilen bilgilerle kısmen de olsa örtüşmektedir. Kâtip Çelebi Keşfü'z-Zunûn'da şunları söyler⁹:

وقال ابن المقفع: لغات الفارسية: الفهلوية، والدريّة، والفارسية، والخوزية، والسريانية.

أما الفهلوية: فمنسوبة إلى فهلة: اسم يقع على خمسة بلدان، وهي: أصبهان، والري، وهمدان، وماء نخواند، وأذربيجان.

وأما الدرية: فلغة المداين، وبها كان يتكلم من بباب الملك، وهي: منسوبة إلى الباب، والغالب عليها من لغة أهل خراسان، والمشرق: لغة أهل بلخ.

وأما الفارسية: فيتكلم بها الموأبذة، والعلماء، وهي: لغة أهل فارس.

وأما الخوزية: فيها كان يتكلم الملوك، والأشراف، في الخلوة مع حاشيتهم.

وأما السريانية: فكان يتكلم بها أهل السواد والمكاتبه في نوع من اللغة بالسرياني فارسي.

Bu kısmı şöylece tercüme edebiliriz:

⁹Keşfü'z-Zunûn: <http://www.muhammadith.org/cgi-bin/dspl.cgi.exe/form>

İbnü'l-Mukaffa der ki Fars dilleri Pehlevî, Derî, Farsî, Hûzî ve Süryânî dillerinden ibarettir. Pehlevî dili ise Pehle'ye nisbet edilir. Bu isim beş beldeyi içine alır. Bunlar Isfahan, Rey, Hemedan, Nihavend ve Azerbeycan'dır. Derî dili ise Medayin halkının dilidir. Kralın kapısına (sarayına) mensup olanlar bununla konuşur. Buna Derî denilmesi sarayın kapısına nispet edilmesinden dolayıdır. Bu dili konuşanlar Horasanlılar ve onun doğusunda bulunanlar yani Belh'te yaşayanlardır. Farsî dili ise mubedler ve bilginlerin konuştuğu dildir ve aynı zamanda Fars ahalisinin konuştuğu dildir. Hûzî dili ise kralların ve eşrafın yalnızken kendi yakınları ve maiyetiyle konuştuğu dildir. Süryânî dili ise siyahîlerin ve kölelerin konuştuğu dildir. Bir çeşit Süryânî Farçası denilebilecek bir dildir.

Diyanet İslam Ansiklopedisinde Derî dili hakkında şu bilgiler verilir:

“Bugünkü Farsça'nın temelini teşkil eden eskiden saray ve çevresinde konuşulan dil. Derî kelimesi "saray" anlamına gelen derbârın hafifletilmiş şeklidir. Bu dilin ne zaman ortaya çıktığı tartışma konusudur. Eski İran hükümdarlarından Behmen-i İsfendiyâr, Cemşîd ve Behrâm-ı Gür zamanlarında icat edildiğini ileri sürenler olduğu gibi batı veya doğu İran lehçelerinden birini oluşturduğunu söyleyenler de vardır. Eski Arap kaynaklarına göre Derî güneybatıda Medâin şehirlerinde konuşulmaktaydı. Arap istilâsından sonra Medâin'den kuzeye kaçan Sâsânî Hükümdarı Yazdicerd'in Merv'de bıraktığı kalabalık halk bu dili etrafa yaymıştır. Bu kayıtlara göre yüksek düzeyde Arap devlet adamlarının kaldığı Merv'de bu dil hem Arap hem de başka lehçelerde konuşan İranlılar tarafından benimsenmiştir. Derî'nin İran'ın doğusunda olduğu ve buradan diğer birçok bölgenin dili hâline geldiği de ileri sürülmektedir. Ancak her iki görüşün de eksik yanları vardır. Zira yapısına bakılarak Derî'nin daha önceleri oluşmuş olduğu söylenebilir. Nitekim bu dil Sâsânîler'in son dönemiyle ondan önceki Aşkaniyan dönemindeki dillerin karışımından ibaret görünmektedir ve her iki dönemde de saray dili özelliklerine rastlanmaktadır. Bu özellik Arap fethinden sonraki dönemde İran'da teşekkül eden Tahirîler, Saffârîler ve Sâmânîler devletlerinde de korunmuş, saray ve çevresinin dili olarak şiir ve nesirde kullanılmıştır.” (Yazıcı, 1994: 178–179).

Bütün bu açıklamalardan sonra Sûdî'nin Şerh-i Dîvân-ı Hâfız'da geçen Derî ve Pehlevî kelimeleri hakkında söylediklerine göz atabiliriz.

Behram-ı Gür zamanına kadar ahkâm ve beratlar Pehlevîce yazılıyordu. O kendi zamanı ve saltanatında kapısında Farsça dilinden başka bir dil konuşulmasını, ferman ve beratların Farsçadan başka bir dil ile yazılmasını yasaklar. Dolayısıyla bu dili onun kapısına nisbet edip Derî dili diye adlandırdılar. (ŞDH 2/136; 3/150). Sûdî'nin aynı yerde Derî dilinin fasih bir dil olduğunu belirttiğini de burada söylemek gerekir.

Sûdî ayrıca bir beytin şerhinde şarihleri eleştirirken “Pehlevî Fûrs-i kadîm (eski Farsça) anlamındadır.” diyenleri iftirada bulunmakla suçlar. Aynı yerin devamında Farsça'nın fasih olanına Derî, fasih olmayanına Pehlevî dili denir diyenleri fasih söylememekle niteler. Yine Pehlevî dili zor olduğu için Hâfız-ı Şirazî meşayih istihlâhlarını Pehlevî diline benzetmiştir diyenlerin hayli suabet çektiklerini, kendilerini boşuna yorduklarını söyler (ŞDH: 3/254).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

9. Kebk-i Derî

Paşazâde'nin yukarıda iktibas ettiğimiz Der'in Fars ülkesinde bir nahiyenin adı olduğunu ve kebk-i Derî ve lisân-ı Derî tamlamalarında geçen kebk (keklik) ve lisan kelimelerinin bu yere nisbetle anıldığını söylemesi (DH: 7) de Sûdî tarafından kabul görmez. Paşazâde'nin böyle bir nahiyenin bulunduğu hakkındaki görüşünü destekleyecek herhangi bir kanıt ortaya koyması gerekirdi. Kebk-i derî tamlamasına Sûdî'nin verdiği anlam şöyledir:

Der bir tepenin eteği anlamında kullanılır. Bu dere şeklindeki etek dağı aşip geçmek için bir kapı olarak düşünüldüğü için bu şekilde adlandırılmıştır. Keklik genellikle böyle yerde olur, bundan dolayı kebk-i derî denilir (ŞDH: 1/135).

Dekâyıku'l-Hakâyık'ta Ele Alınan Bazı Kelimeler

Aşağıda Dekâyıku'l-Hakâyık'tan örnek olarak madde başlığı olarak zikredilen bazı kelimeler ve bununla ilgili Paşazâde'nin açıklamaları sadeleştirilerek verilecektir. Paşazâde eserinde geçen şiirlerin anlamını vermediği için metin içinde geçen şiirler tarafımızdan tercüme edilerek parantez içerisinde gösterilecektir.

Hudây-Hudây:

Bu iki kelimenin birisi basit, diğeri bileşik (mürekkep) kelimedir. Basit (müfred) yani herhangi bir ek almamış kök durumundaki Hudâ kelimesi sahip anlamındadır. Türkçe'de bunu karşılığı olarak "ıs" denilir. Mesela Araplar gümüş sahibine sâhibu fidda, İranlılar sîm-hudâ, Türkler ise gümüş ıssı der. Sahip anlamındaki hudây kelimesi şu seyitte geçmektedir:

Hem sîm-hudâ vu hem kavî-puş

Halkî sût-ı û keşîde enguş

(Hem gümüş sahibi, hem de arkası güçlü. İnsanlar parmaklarını ona doğru uzatmışlar, onu parmaklarıyla gösteriyorlar.)

Türçe köy ıssı denilen karye sahibine İranlıların dih-hudây dedikleri şu beyitte geçmektedir:

Sirke ez-dest-i renc-i hîş u tere

Bihter ez-nân-ı dih-hudâ ve bere

(Kendi emeğinin karşılığı olan sirke ve tere yemek, köy ağasının ekmeği ve kuzusunu yemekten daha hayırlıdır.)

Ülkenin sahibine (padişahına) kişver-hudây dedikleri şu beyitte görülmektedir:

Be-dergâh-ı tu ser nihem ber-zemîn

Ne men cümle kişver-hudâyân-ı Çîn

(Senin dergâhına sadece ben değil bütün Çin diyarının padişahları başını yere koymaktadırlar.)

Ev sahibine ise ked-hudây denilir. Ked-banû kelimeside ked-hudâ kelimesi gibi bileşik bir kelimedir. Ked ile bânû kelimesinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Ked'in anlamını hâne kelimesi ile kede kelimesinin farkının gösterildiği yerde açıkladık. Bânû kelimesini ise nîk ile nîkû kelimeleri arasındaki farkı gösterdiğimiz yerde söyledik.

Bileşik bir kelime olan hudây lafzının aslı hod-ây'dır. Bu terkinin kendi gelici anlamında olduğu şu beyitten anlaşılmaktadır:

Turkish Studies

Âmed ber-i men ki men resûlem

Goftem tu bi-rev ki men hod âyem

(Benim yanıma ben elçiyim diye geldi. Ben de ona “sen git, ben kendim gelirim.” dedim.)

Âmeden'den türeyen ây kelimesi ism-i fâildir, mutlak olarak gelici anlamını taşır. Tanrı anlamında özel isim olarak kullanılan hudây (hod-ây) kelimesi ise kendisi varlık sahasına gelen demektir. Bu takdirde hudây (hod-ây) bileşik kelimesinin anlamı başkası tarafından varlık sahasına getirilmeyip bizzat kendi gelici, yani zatı ile mevcut olan, başkasına bağlı olarak var olmayan demektir. Fahreddin Râzî Metâlib-i Âliye isimi eserinde Tanrı anlamındaki Hudây kelimesinin bu anlama geldiğini Arapça bir ibare ile şu şekilde zikreder ki aynıyle nakl ediyoruz¹⁰:

“Arapça Vacibü'l-vücûd lafzına yakın bir lafız Farsça'daki Hudây kelimesidir. Bu Hudây lafzının aslı hod-ây'dır. Bu da iki kelimenin birleşmesiyle oluşmuştur. Hod bir şeyin kendisi demektir. Ây ise gelen anlamındadır. Bu da bizzat zatı ile, başkasının yardımı ile değil, gelen demektir. Bu gelmek ile varlık kastedilmektedir. Dolayısıyla Hudây bizzat var olan anlamındadır. Bu da Arapça Vacibü'l-vücûd kavramının karşılığıdır.”

Bahrü'l-Garâyib müellifi sahip anlamındaki hudây kelimesiyle Vâcib (varlığı zorunlu, bizzat var olan) anlamındaki Hudây kelimesi arasındaki farkı anlamadığı için galat etmiştir. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır (DH: 24–25).

Paşazâde her ne kadar metnin sonunda “Doğrusunu Allah bilir.” diyerek bu hususta ihtiyatlı bir ifade kullanırsa da Bahrü'l-Garâyib müellifini eleştirmekten de geri kalmamıştır. Aslında Paşazâde bu yorumda sadece nakleden konumundadır. Kanaatimizce bu tarz yorumlar zorlama ile yapılan yorumlar kategorisine girmektedir.

Hemedân

Aşağıdaki beyitte görüldüğü gibi her neyi olursa bilen kimesneye heme-dân dirler.

Rızık u huner rûzî-i ne herkesî'st

Ez-Hemedân reh be-Bedeşân besî'st (DH: 118).

(Rızık ve hüner herkesin nasibi değildir. Hemedan'dan Bedahşan'a giden çok yollar vardır.)

Paşazâde'ye göre ikinci mısranın anlamı “Her şeyi bilen birisinden (=birisi için) Bedahşan'a giden çok yollar vardır.”. İkinci mısranın bu anlama geldiğini söylemek zordur. Beytin “Hemedan'dan Bedahşan'a giden çok yollar vardır, yani herkes Hemedan'dan Bedahşan'a gider ama Bedahşan'a giden herkes hüner ve rızık sahibi olamaz, kârlı bir ticaret yapamaz.” şeklinde anlamlandırılması da mümkündür.

Semerkand

Kend şehir demektir. Farsça Şemer-kend kelimesi Arapça'ya nakledilince Semer-kand şeklini almıştır. Şemer-kend, kend-i Şemer tamlamasının ters çevrilmesi ve izafet kesresinin kaldırılmasıyla oluşmuştur. Şemer bir cariyenin adıdır. Bu şehir ilk önce bu cariyeye adına yapıldığı için bu adla anılmıştır. İbn-i Hallikan, tarihinde bu hususu şu ibareyle nakleder¹¹:

Şemer İskender'in bir cariyesinin adıdır. Bu cariyeye hastalanınca doktorlar kendisine havası temiz bir yere gitmesini tavsiye ederler. İskender de bu cariyeye Soğd'un dışında bir yer satın alarak oraya yerleştirir. Bu yerde iyileşince İskender onun adına burada bir şehir kurar. Kend

¹⁰ Metnin tercümesi verilecektir.

¹¹ Arapça ibarenin tercümesi verilecektir.

Türkçe şehir demektir. Dolayısıyla bu belde Şemer'in şehri anlamına gelen "Şemer-kend" adıyla anılmıştır.) (DH: 24).

Divanu Lügati't-Türk'te Semerkand'la ilgili (Erdi, 2005: 419) şu bilgiler geçer: "Baykenden başlayarak bütün Mâverâünnehir'in Türk ülkesinin parçası olduğunun kanıtı buradaki kentlerin adıdır: Semerkand adı, semiz kenden gelir; taşkende Şaş denir; öz kend ve tunkend vardır - tüm bu kent adları Türkçedir. Türkçe de kend, "kent" demektir. Bu kentleri Türkler kurmuş ve bu adları vermiştir; bu kentlerde yaşamış ve bu adlar da onlarla birlikte baki kalmıştır. Ancak Farsîler sayıca çoğalınca bu kentler Acem kenti gibi kabul edilmiştir."

DİA "Semerkand" maddesinde Soğdca şehir anlamına gelen kent kelimesiyle şehrin kurucusunun isminin birleşmesiyle oluştuğu söylenirken (Aydınlı, 2009: 481) İA "Semerkand" maddesinde ise Semer-kand'ın bileşik kelime olduğu, "kand" kelimesinin şehir anlamında olduğu kesin olsa bile "Semer" kelimesi hakkında tatminkâr bir açıklama bulunmadığı (H Schaeder, 1997: 468) ifade edilir.

Her hâlükârda Paşazâde burada nakleden konumundadır. Görüşün doğru olup olmadığı tartışmalıdır.

Ferişte

Ferişte kelimesi per ve hişte kelimelerinin birleşmesiyle oluşan per-hişte kelimesinin değişikliğe uğramasıyla oluşmuştur. "P" harfinin "f"ye dönüşümü Farsça'da yaygın olarak görülür. Mesela hem Parsî hem Fârsî, hem İspahan hem de İsfahan şeklini birlikte kullanırlar. Hişte kelimesi ise hişten fiilinden türeyen ism-i mefûldür. Hişten fiili bir şeyi yaymak, salıvermek anlamında kullanılır. Meselâ kuş kanatlarını yaysa bu durum için "furû hişt" fiili kullanılır.

Kazâ çun zi-gerdûn furû hişt per

Heme zîrekân kûr geştend u ker

(Kader gökyüzünden kanatlarını açıp yayarsa yani yeryüzüne inerse o kaderin hükmü karşısında bütün akıllı insanlar kör ve sağır olurlar. Yani tedbirleri beş para etmez, gözleri bağlanır.)

Resimlerde melekler kanatları açılmış olarak gösterilir. Bundan dolayı melek kelimesin karşılığı olarak Fasça'da per-hişte denilmiştir (DH: 106).

Kelimelerin ele alınışı hakkında bu dört örneğin yeteri kadar bilgi verdiğini düşündüğümüz için bu kısmı burada noktalamak istiyoruz.

Dekâyıku'l-Hakâyık'ın Neşrinde Görülen Okuma Yanlışlıkları

Elimizde Dekâyıku'l-Hakâyık'ın metninin neşredildiği üç çalışma bulunmaktadır. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı tarafından yapılan çalışmada Dekâyıku'l-Hakâyık'ın metin kısmı ikiye bölünerek iki ayrı tez olarak ele alınmıştır. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı tarafından yapılan çalışma ise Dekâyıku'l-Hakâyık'ın tamamını içermektedir. Kırıkkale neşrinde noktalama işaretleri konulmuştur. Şiirler eski yazıyla yazılmakla birlikte şiir formatında yazıldığı için metnin takibi daha da kolaylaşmaktadır. Hacettepe neşrinde ise noktalama işaretleri bulunmamaktadır. Bu tezlerde eski yazıyla yazılan metinlerin bazı yerlerinde anlam dikkate alınmadığı için yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu başlık altında sadece Türkçe kısımlarla ilgili belirgin yanlışların bir kısmına işaret etmekle yetinilecektir. Aşağıda önce yanlış okunan kelimelerin geçtiği cümlelerin doğru okunuşu verilecek, daha sonra aynı cümlelerin yanlış okunuş şekli gösterilecektir.

Turkish Studies

Yanlışlıkların yapıldığı kelimeler ve bu kelimelerin doğru okunuşları italik karakterle gösterilecektir. Büyük çoğunlukla cümlenin tamamı verildiği için yanlışlıklar daha net olarak görülebilecektir. Yanlışlıkların anlaşılabilmesi için çok nadir durumlarda parantez içerisinde bazı açıklamalar yapılacaktır. Cümlelerin sonunda sadece tez metninin sayfa numarası verilecektir.

*HACETTEPE NEŞRİ*¹²

40 civarında okunamayan ve “(.....)” şeklinde boş bırakılan yerler bulunmaktadır. Ayrıca 10 yerde *lâhık* kelimesi *lâhak* olarak okunmuştur.

Âb-gînedür gönül çünkim *sına*

Gine olmaz ol bütün bin kez *sına*

=

Âb-gînedür gönül çünkim *sandugına* olmaz ol bütün bin kez *sına* (s.42).

(Bu beytin şiir olduğuna dikkat edilmeyerek birinci mısra sonundaki *sına* ve ikinci mısra başındaki *gine* bir kelime olarak düşünülmüştür.)

'Arab vechde itdüğü *tecevvüzi* 'Acem rûyda ider. = 'Arab vechde itdüğü *cüz*'i 'Acem rûyda ider (s.43).

Çihr de dirler, hâ'sız. = *Çihre* de dirler, hâ'sız (s.43). (Hem hâ'sız deyip hem de kelimenin çihre olarak okunması mümkün değildir.)

Ruhsâr lafz-ı mürekkebdür *ruh ile sâr*'dan. = Ruhsâr lafz-ı mürekkebdür *ha ile sâr*'dan (s. 44). (Ruhsâr kelimesinin sâr'dan önceki kısmı ha değil ruh'tur.)

Nâhîd u hurşîd dirler. = *Nâmîd* u hurşîd dirler (s. 45).

Fârisîde *hünerver* dirler, Türkîde *hünerlü* dirler. = *Terver* dirler Fârisîde, Türkîde *sizler* derler (s. 46).

Tecellî eyledi suda kamer-vâr = *Necmî* eyledi suda kamer-vâr (s.47).

Sezâ - *nâ-sezâ* = *Sezân* - *sezâ* (s.47). (Bu kelimeler madde başlığı olduğu hâlde aşağı kısım dikkate alınmamış ve yanlış okunmuştur.)

Bile toğmışa ki vakt-i *velâdetde* müşârik olupdur hem-zâd derler. = Bile toğmışa ki vakt-i *delâletde* müşârik olupdur hem-zâd derler (s.48).

Bile dek olana (bele kadar olana) nîm-tene dirler. = *Böyle (...)* *olana* nîm-tene dirler (s.50). (“Bile” kelimesi “böyle” olarak okunmuş, “dek” kelimesi okunmamıştır.)

Ağacın *özdekine* tene dirler. = Ağacın *özine* tene dirler (s.50).

Cüz'-i *gâlibin* zıkr idüp *küll* demek = *Cüz*'ü *gâlin* zıkr idüp *gül* demek (s.53).

Sütûn = *bütün* (s.56).

Hîme = *heme* (s.56). (Bu iki kelime madde başlığı olduğu hâlde aşağı kısımlara dikkat edilmeyerek yanlış okunmuştur.)

Degenek urdı diyecek yerde çûb zed dir. = *Dikenün* urdı diyecek yerde çûb zed dir (s.57).

¹² Sibel Akman (2002). *İbni Kemâl'in Dakâyıku'l-Hakâyık'ı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bu başlık altında yukardaki tezde görülen ve Dekâyıku'l-Hakâyık'ın 79b-151b arasını içeren kısmını transkribe eden metindeki yanlış okumalara temas edilecektir.

'Acemler argaca *târ*, *erişe pûd* dirler, *bâ-yı 'Acemîyle*. = 'Acem argaca *târ-ı rîşe* ve *pûd* der, *yâ-yı 'Acemîyle* (s. 67). (Bâ-yı Acemî Arapçada olmayan p harfi için kullanılmaktadır, yâ-yı Acemî diye bir harf yoktur.)

Degirmi olduğundan ötürü *dâireye gird* derler. = Degirmi olduğundan ötürü *dâireye dörd* derler (s.68).

Dâiresinde çigzinür. = *Dâiresin degzinür* (s.68).

Anınçün böyle gerdân oldu gerdûn

Ki anlanmaya *ger dâna eger dîn*

=

Anınçün böyle gerdân oldu gerdûn

Ki anlanmaya *gerdâne eger dîn* (s.69).

Bilegiye de sân dirler. = *Belki de sân* dirler (s. 73).

Tuhûm tuhûmadur derler. = *Tahavvüm tahavvümedür* derler (s. 74). (Tuhûm kelimesi Arapça asıllı bir kelime olup sınır ve hudut anlamındadır.)

Harf-i memdûdla elif-i maksûrun cem'inde *nev'an sıklet* olduğundan ötürü = Harf-i memdûdla elif-i maksûrun cem'inde *nev'-i taklît* olduğundan ötürü (s.76).

Lisân-ı Fârisîde ter edât-ı *tafdıldür*, neye *lâhuk* olursa medhûlinün medlûlinde *meziyyet* ma'nâsın ifâde eder, vakitte *meziyyet* erkenlik ile olur. = Lisân-ı Fârisîde ter edât-ı *tafsıldür*, neye *lâhak* olursa medhûlünün medlûlünde *mezît* ma'nâsın ifâde eder, vaktde *mezît* erkenlik ile olur (s.86).

Taşırđı *sevr-i* gerdûn ile her gâh

Felekler *hirmeninde* kehkeşân *kâh*

=

Taşırđı *süver-i* gerdûn ile her gâh

Felekler *hermeninde* kehkeşân *gâh* (s.88).

Sûrdan murâd egerçi ki taâmdur. = *Sözden* murâd egerçi ki ta'âmdur (s.93).

Hirâs lisân-ı Fârsîde şol hâletden 'ibâretdür ki Türk dilinde *belin* (= korku) lafzıyla ta'bîr iderler. = Hirâs lisân-ı Fârsîde şol hâletden 'ibâretdür ki Türk dilinde *bilen* lafzıyla ta'bîr iderler (s.94).

Hâr'la bile *anlur*, hâr u hâşâk dirler. = Hâr'la bile *anlanur*, hâr u hâşâk dirler (s. 97).

(*Anlur* kelimesi yanlış olarak *anlanur* şeklinde okunmuş ve dipnotta bu yanlış okunuş için nûn harfi unutulmuş diye gerekçe gösterilmiştir.)

Şem'dân *zarf-ı* şem'dür, nitekim hâmedân *zarf-ı* hâmedür, câmedân *zarf-ı* câmedür. = Şem'dân *tarf-ı* şem'dür, niteki hâmedân *zarf-ı* hâme, câmedân *tarf-ı* câmedür (s. 104). (Konulacak yer, kap anlamında kullanılan *zarf* kelimesi bir yerde doğru okunmuş, iki yerde ise *tarf* şeklinde yanlış olarak okunmuştur.)

Yârun ma'nâ-yı aslîsi mu'îndür. = *Yazuk* ma'nâ-yı aslîsi mu'îndür (s. 134).

Pey *sinir* ma'nâsına da gelür. = Pey *sükker* ma'nâsına da gelür (s. 140).

Turkish Studies

Dürüş'ti *iri* ile ve saht'ı katı ile tefsîr itmişdür, ikisinde de isâbet itmemişdür. *İri sûtürg'*ün ma'nâsıdır.= Dürüş'ti *arı* ile ve saht'ı katı ile tefsîr itmişdür, ikisinde de isâbet itmemişdür. *Arı sûtürg* ma'nâsıdır (s. 146).

Rûze nisbetden ötüri rûzî dimişler. = *Rûze bestenden* ötüri rûzî dimişler (s. 146).

Letafete de yeynilük lâzım olmağın mecazen *latif nesneye de sebük* dirler. = *Letâfetele* yeynilik lâzım edilmemiş, mecazen *latife-i sebük* derler (s. 149).

Yırtıcı kuş dırnağıdur. = *Yırtıcı kuşdur, nâğîdür* (s. 173).

Mezheb-i bâtil olan *tenâsühe* = Mezheb-i bâtil olan *şâha* (s. 176).

KIRIKKALE NEŞRİ¹³

15 yerde “idügi” kelimesi “idü ki” şeklide yazılmıştır.

Gûyâ-yı evvelün ma'nâsı *söylegendür*, nitekim bînâ'nun ma'nâsı göregendür, şinevâ'nun ma'nâsı işitegendür. = Gûyâ-yı evvelün ma'nâsı *söylenendür*, nitekim bînâ'nun ma'nâsı göregendür, şinevâ'nun ma'nâsı işitegendür (s. 5).

Binilmeyen çâr-pâya sütür itlâk olunmaz. = *Binilmeyen çâr-pâya* sütür itlâk olunmaz (s. 9).

Suhan-dân, cüz-dân; Bu iki isim *lafz-ı dânda* müşterekdir. = Suhan-dân, cüz-dân; Bu iki isim *lafızdan da* müşterekdir (s. 13).

Dîger:

Sen *itdüklerini* unutma yoldaş

Bulunur her işe elbette pâdâş

=

Dîger sen *etdükleri ki* unutma yoldaş

Bulunur her işe elbette pâdâş (s. 23). (Başka bir şiir anlamında kullanılar “dîger” kelimesi ilk mısraya dâhil edilmiştir.)

Gûrlar *avlar iken* Behrâm-ı gûr

Gör ki nice sayd kıldı anı *gûr*

=

Gûrlar *olariken* Behrâm-ı gûr

Gûr ki nice sayd kıldı anı *gör* (s. 32).

Pîle luğat-ı müşterekedür, *gügüle* de *pîle* dirler. *Gügül kurdına* kirm-i pîle dirler. = Pîle luğat-ı müşterekedür, *gönüle* de *pele* dirler. *Gönül kurduna* kirm-i pîle dirler (s. 35).

Mukâbili kund'dur, nüfûzı yok ma'nâsına ki Türk ana *çöng*e dir.= Mukabili kund'dur, nüfûzı yok ma'nâsına ki Türk ana *çünkü* dir (s. 36).

Bâyed gerek ma'nâsınadır, (...) bâ-yı 'arabî iledür. Bâ-yı 'acemî ile olıcak (= pâyed) *küyer* ma'nâsınadır, *pâyiden'den* müştakdur. = Bâ-yed gerek ma'nâsınadır, (...) bâ-yı 'arabî iledür. Bâ-yı

¹³ Abdullah Karaca (2002). Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'ı (Metin-İndeks), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Metinde DH kısaltmasıyla verdiğimiz ve Dekâyıku'l-Hakâyık'ın muhtelif nüshalarının en kapsamlısını metin neşri için esas alan yüksek lisans tezi.

'acemî ile olıcak *koyar* ma'nâsınadır, *yâbîden'den* müştakdur (s. 37). (küymek fiili bilinmediği için anlama dikkat edilmemiş ve kef harfi ile yazıldığı hâlde *koyar* şeklinde okunmuştur. Ayrıca bâ-yı 'Acemî (p) ile olunca fiilin yâbîden okunması mümkün değildir.)

Ber göğüsün iki yanlarıdır. *Ber-bend* ki lisân-ı Türkide ona *gömuldürük* dirler, andandır. *Ber sîne'nün* gayrı *idügi* bu beyitlerden zâhirdür. = *Bir* göküsün iki yanlarıdır. *Bir bend* ki lisân-ı Türkide ona *kumuldürük* dirler andandır. *Bir sîne'nün* gayrı *idü ki* bu beytlerden zâhirdür (s. 39–40). (Ber madde başlığı olduğu hâlde dikkat edilmeyerek bir olarak okunmuştur.)

Ta'zîmen gelüp *ekâbiri* selâmlayan kimesneye perestâr dirler. = Ta'zîmen gelüp *ana biri* selâmlayan kimesneye perestâr dirler (s. 46).

Kût sebab-i kuvvet olduğu için mecâzen kuvvete dahi tûş dirler.= *Kuvvet-i sebab kuvvet* olduğu için i'tibârla mecâzen kuvvete dahi tûş dirler (s. 50).

Gözüm yaşına rahm it *sürme derden* = Gözüm yaşına rahm it *sorma derden* (s. 53).

Tâ *boyun ile bûyun* serv ü semen olmuşdur

Uş eşk-i revânımdan çevrem çemen olmuşdur

=

Tâ *büyügle büyüg* serv ü semen olmuşdur

İviş eşek revânımdan çevrem çemen olmuşdur (s. 63).

Bir nesneden ki istifâ-yı haz ola, ol nesne *kadr-i hâcetce* olmuş olur. = Bir nesneden ki istifâ-yı haz ola, ol nesne *kadar hâcet-câh* olmuş olur (s. 66).

Çengâl, cîm-i 'acemî ile, yırtıcı *çârpâ dırnağıdur*. = Çengâl, cîm-i 'acemî ile, yırtıcı *çârpâ'dur, nâgîdür* (s. 68).

Bir cüz'i de çengdür, cîm-i 'acemi ile, ma'nâ-yı hakîkîsi *kuş dırnağıdur*. = Bir cüz'i de çengdür, cîm-i 'acemi ile, ma'nâ-yı hakîkîsi yırtıcı *kuşdur, nâgîdür* (s. 68).

Âhiri harf-i *halk* olan isme ulaşa *zâ sîn'e* ibdâl olunur, ruhsâr, şâhsâr ve kuhsâr gibi . = *Âhur-ı* harf-i *halk* olan isme ulaşa *zâsına* ibdâl olunur, ruhsâr, şâhsâr ve kuhsâr gibi (s. 70). (Boğazdan çıkan harf anlamına gelen *harf-i halk* taki halk kelimesi yanlış olarak hı harfi ile yazılmıştır.)

Yahûd bu şişe-i nâzik-mizâc-ı gönlümüze

O *seng-i* dilden iren inkisârı mı diyelüm

=

Yakûd bu şişe-i nâzik-mizâc-ı gönlümüze

O *senün* dilden *olan* iren inkisârı mı diyelüm (s. 72).

Hâl-i ruhun ki gâliya-sâ kâkül örtinür

Bir hindûdur ki gül *döşenür* sünbül örtinür

=

Hâl-i ruhun ki gâliya-sâ kâkül örtinür

Bir hindûdur ki gül *düşinür* sünbül örtinür (s. 73).

Turkish Studies

Bile dek (bele kadar) olana nîm-ten dirler. = *Beleden* olana nîm-ten dirler (s. 76).

Ağacın *özdekine* de tene dirler. = Ağacın *üzerdekine* de tene dirler (s. 76).

Güzellerden vefâ umma ki resmî

Bular bilmezler ol âyîn ü resmi

=

Güzellerden vefâ umma ki resmî

Bulur bulmaz ol âyîn ü resmi (s. 83).

Bilegiye de sân dirler. = *Belkiye* de sân dirler (s. 84).

Teh altdur, amma zîr ma'nâsına *alt* degüldür. 'Acemler taş *altına teh-i* seng dir. Degenek *altına* teh-i çûb dirler. Ayağ altına da teh-i pây dirler. *Teh'ün* ma'nâsı takrîr olunan *idügi* kati zâhirdür. Bahru'l-Garâyib sahibi *teh'i* iz ile tefsîr idüp ve Fettâhî'nün beyt-i mezkûrî ile istişhâd itmişdür. = *Tih âletdür*, amma zîr ma'nâsına *âlet* degüldür. 'Acemler taş *âletine tih-i* seng dir. Degenek *âletine tih-i* çûp dirler. Ayağ altına da teh-i pây dirler. *Tih'ün* ma'nâsı takrîr olunan *idü ki* kati zâhirdür. Bahru'l-Garâyib sahibi *tih'i* iz ile tefsîr idüp ve Fettâhî'nün beyt-i mezkûrî ile istişhâd itmişdür (s. 87). (Alt kelimesi bir yerde doğru okunmuş diğer yerlerde anlama dikkat edilmeyerek âlet şeklinde okunmuştur. Teh kelimesi de bir yerde doğru okunmuş, diğer yerlerde tih şekilde okunmuştur.)

Gökdeki mevzi'-i mahsûsa teşbîhen kehkeşân dimişlerdür, *uvacuk* yıldızların bir araya cem' olduğu yerdür. = *Kevge'deki mevza'ı* mahsûsa teşbîhen kehkeşân dimişlerdür, *ovacuk* yıldızların bir araya cem' olduğu yerdür (s. 90).

Taht mutlakan *serîrdür* ki ağacdan olur. = Taht mutlakan *seyir yeridür* ki ağacdan olur (s. 101).

Râz'da ma'nâ-yı ihtifâ olduğundan ötüri âşikâra mukâbelesinde isti'mâl olunur. = *Zâr'da* ma'nâ-yı ihtifâ olduğundan ötüri âşikâra mukâbelesinde isti'mâl olunur (s. 103).

Kırân ma'nâsına olan *kerân* ki bu beyitte vâki'dür, (...) kâf-ı 'Arabînün fethasiyledir. Denizin enliliginden kinâyet eyleyüp mübâlağa itseler deryâ-yı *bî-kerân* dirler. = *Kırân* ma'nâsına olan *girân* ki bu beyitte vâki'dür, (...) kâf-ı 'Arabînün fethasiyledir. Denizin enliliginden kinâyet eyleyüp mübâlağa itseler deryâ-yı *bî-girân* dirler (s. 115). (Hem kâf-ı 'Arabî'nin fethası deyip hem de girân okunması mümkün değildir.)

ilsâk = *issâk* (s. 116). (if'âl babındaki bu kelimenin başındaki elif ve lâm harfleri el- takısı olarak düşünölmüş olacak ki iki yerde *issâk* şeklinde okunmuştur.)

Sen hümâsın yanında zıll-ı hümâ

Ol iki zülf dâme *zilluhumâ*

=

Sen hümâsın yanında zıll-ı hümâ

Ol iki *zülûf* dâme *zill-i hümâ* (s. 119). ("İkisinin gölgesi devamlı olsun." anlamındaki "dâme zilluhumâ" kısmının Arapça olduğu dikkate alınmamıştır.)

**

'Aceb mi oldise *'Avnî* cihan sultânları hânı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Ki düşdi üstine sâye senün zülfün hümâsından

=

Acemî oldise 'avn-i cihan sultânları hânı

Ki düşdi üstine *sâyesinin* zülfün hümâsından (s. 119).

Gâm, kâf-ı 'Acemî ile, adımdır. (...) *Gâm* lügat-i müşterekedir, bir ma'nâsı dahi damaktır. *Kâm* kâf-ı 'Arabî ile olıcak murâd ma'nâsınadır. = *Kâm*, kâf-ı 'Acemî ile, adımdır. (...) *Kâm* lügat-i müşterekedir, bir ma'nâsı dahi damaktır. *Kâm* kâf-ı 'Arabî ile olıcak murâd ma'nâsınadır (s. 124). (Hem kâf-ı 'Acemî (g) deyip hem de kelimenin kâm olarak okunması mümkün değildir.)

Zinde'nün mukâbili murde'dür ki ma'nâsı *ölüdür*. = Zinde'nün mukâbili murde'dür ki ma'nâsı *uludur* (s. 126).

Sonuç

Biribirinden oldukça uzak farklı sahalarla ilgili bir hayli eser telif eden Paşazâde'nin eserlerindeki bütün görüşlerinde haklı olması beklenemezdi. Dekâyıku'l-Hakâyık tartışmalı bazı bilgileri içerse de etki alanının genişliği ve birçok eser tarafından kaynak olarak kullanılmış olması bakımından ihmal edilmemesi gereken eserlerimizdendir. Eser her ne kadar Farsça kelimelerin anlam farklılıkları ve benzerliklerini ele alsada bu kelimelerin Türkçe hangi kelimeye karşılık geldiğini gösterdiği için dolayısıyla Türkçe kelimelerin anlamları bakımından da önemli bir kaynak konumundadır. Eserin sağlam bir metin hâlinde okuyucuların karşısına çıkarılması ve eserdeki Farsça beyitlerin transkribe edilerek ve mümkün olduğu kadarıyla bu şiirlerin Türkçe anlamlarının da gösterilmesi ile araştırmacıların istifadesine sunulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AKMAN Sibel (2002). **İbni Kemâl'in Dakâyıku'l-Hakâyık'ı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKYÜZ Kenan, BEKEN Süheyl, vd. (1990). **Fuzuli Divanı**, Ankara: Akçağ Yay.
- ATSIZ Nihal (1966). "Kemal Paşaoğlu'nun Eserleri", **Şarkiyat Mecmuası VI**, (1965'ten ayrı basım), İstanbul.
- ATSIZ Nihal (1966). **Kemal Paşaoğlu'nun Eserleri**, Şarkiyat Mecmuası, VI, (1965'ten ayrı basım), İstanbul.
- AYDINLI Osman (2009). "Semerkant mad." **DİA**. C. 36, s. 481–484, İstanbul: TDV Yay.
- DEVELLİOĞLU Ferit (2008). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- DH KARACA Abdullah (2002). **Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'ı (Metin-İndeks)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOĞAN Muhammed Nur (2007). **Fatih Divanı ve Şerhi**, İstanbul: Yelkenli Yay.
- ERDİ Seçkin, YURTSEVER Serap Tuğba (Çev., Uyarlama, Düzenleme) (2005). **Dîvânü Lugâti't-Türk Kâşgarlı Mahmûd**, İstanbul: Kocabalı Yayınevi.
- ERKAN Mustafa (1991). "Bahrü'l-Ğarâib mad." **DİA**. C. 4, s. 513–514, İstanbul: TDV Yay.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

GÖLPINARLI Abdülbaki (1989). **Hâfız Divanı**, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul: MEB Yayınları.

Hadis Kitapları: <http://www.muhammadith.org>

Hayyam (Rübailer): <http://www.niksalehi.com/poem/khayam>

H. H Schaefer (1997). “Semerkand mad.” **İA. C. 10**, s. 468–471, Ankara: MEB Yay.

KAYA İbrahim (2008). **Sûdî Şerh-i Divan-ı Hâfız: Kelimeler-Remizler-Kavramlar**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keşfü’z-Zünûn (Kâtip çelevi):

http://www.muhammadith.org/cgi-bin/dspl_exe/form (ET: 22.11.2011).

Mesnevî (Mevlana):

<http://www.moridemolana.com> (ET: 22.11.2011).

Mi’yâr-ı Cemâlî (Şems-i Fahrî) :

www.ensani.ir/fa/content/156038/default.aspx (ET: 22.11.2011).

PARLATIR İsmail (2006). **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: Yargı Yay.

PARMAKSIZOĞLU İsmet (1993). “Kemal Paşazâde” md., **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, s. 561–566, İstanbul: MEB. Yay.

SARAÇ M. A. Yekta, (1999). **Şeyhülislâm Kemâl Paşazâde Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri**, İstanbul: Şule Yay.

ŞB Sûdî (1288). **Şerh-i Bostan**, İstanbul.

ŞDH Sûdî (1288). **Şerh-i Divan-ı Hâfız I-II-III**, İstanbul.

ŞG Sûdî (1249). **Şerh-i Gülistan**, İstanbul.

TARLAN Ali Nihat (1985). **Fuzuli Divanı Şerhi, 3 cilt**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı (1972). **Osmanlı Tarihi C.II**, Ankara: TTK. Yay.

YAZICI Tahsin (1994). “Derî mad.” **DİA. C. 9**, s. 178–179, İstanbul: TDV Yay.